

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ફેબ્રુઆરી : ૨૦૧૮
વર્ષ : ૧૨, અંક : ૮

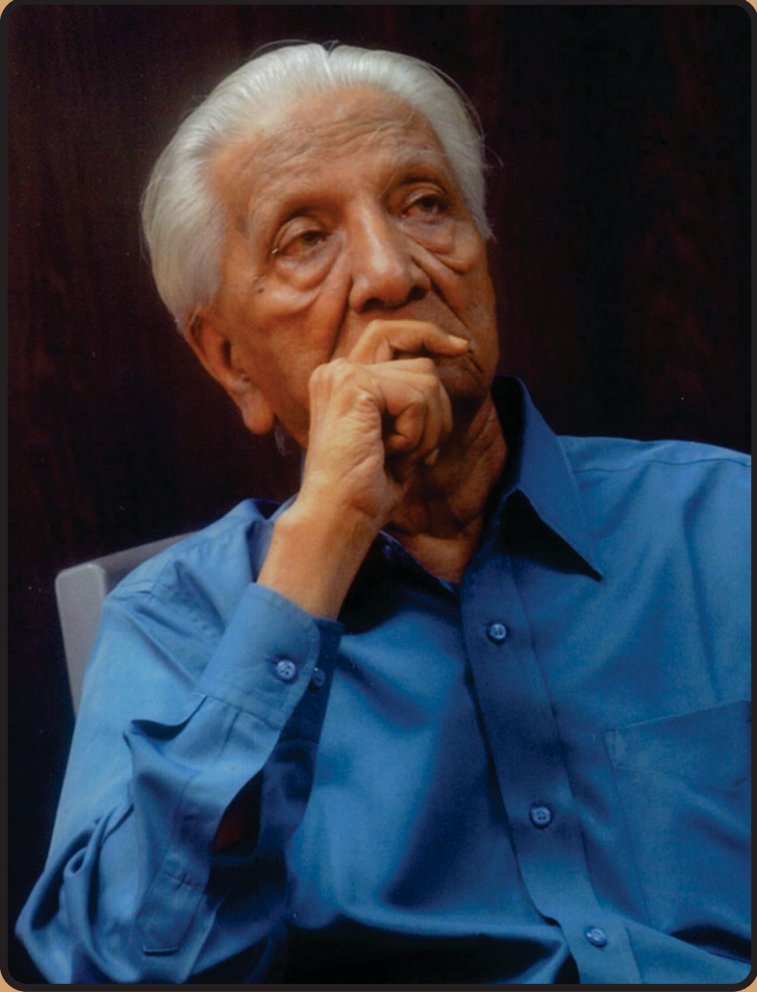
₹ 20

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

જન્મ : ૧૮-૫-૧૯૨૬

નિરંજન ભગત

અવસાન : ૧-૨-૨૦૧૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

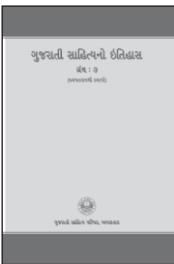
પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. : ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાર્કુ પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १२

ईशुआरी : २०१८

अंक : ८

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुख

कीर्तिदा शाह
प्रकाशन मंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

परब ♦ ईशुआरी, 2018

3

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને ‘પરબ’ના લવાજમ અંગે :

- ◆ ‘પરબ’ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ ‘પરબ’ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં ‘પરબ’ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ ‘પરબ’ લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ ‘પરબ’માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, ‘પરબ’, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

‘પરબ’ સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ; વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

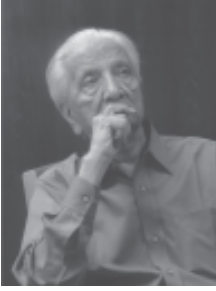
www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : કીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

શ્રદ્ધાંજલિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટી અને ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ સર્જક નિરંજન ભગતનું તા.૧-૨-૨૦૧૮ના રોજ સાંજે ૭.૫૦ વાગે અવસાન થયું. સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યવિશ્વનો સમાદર પામેલા આ ગુજરાતી સર્જકને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે.

આમ તો નિરંજન નરહરિ ભગત એમનું નામ પરંતુ ‘ભગતસાહેબ’ એવા સન્માનનીય નામથી એ સવિશેષ જાણીતા હતા. ‘છંદોલય’ (૧૯૪૯)થી એમની કાવ્યસર્જન યાત્રા પ્રારંભાઈ, ત્યારબાદ ‘કિન્નરી’ (૧૯૫૪), ‘અલ્પવિરામ’ અને મુંબઈના વસવાટ દરમિયાન રચાયેલાં કાવ્યો ‘પ્રવાલદ્વીપ’ પ્રસિદ્ધ થયાં. આ બધાને એકત્રિત કરી ‘છંદોલય’ના નામે પ્રસિદ્ધ કર્યાં. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સર્જનથી પ્રભાવિત નિરંજન ભગતે કાન્ત અને ન્હાનાલાલનો પ્રભાવ પણ ઝીલ્યો હતો, જે એમના કાવ્યના વાંચનથી સમજાય છે. એમની ૮૬વર્ષની વયે એમણે ‘૮૬મે’ (૨૦૧૨) નામક કાવ્યસંગ્રહ આપ્યો અને તે પૂર્વે ‘પુનશ્ચ’ (૨૦૦૭)એ કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. વચ્ચેના ગાળામાં એમનું કાવ્યલેખન થંભી ગયું હતું. પણ વળી એમણે લખવાનું પ્રારંભ્યું અને છેલ્લે ‘કુમાર’ના જાન્યુઆરી ૨૦૧૮ના અંકમાં ‘મિત્રો થવું કાંઈ સહેલું નથી’ અને ‘મૃત્યુને’એ બે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તેમનાં ‘હરિવર મુજને હરી ગયો’, ‘ઘડીક સંગ’, ‘આપાઠ આપો’ જેવાં રમણીય ગીતો, ‘શ્વેત શ્વેત’ જેવાં છાંદસ ગીતો, ‘કરોળિયો’, ‘મોર’ જેવાં સુશ્લિષ્ટ સોનેટો, ‘પારેવાં’ જેવું કમનીય ઊર્મિકાવ્ય અને ‘હાથ મેળવીએ’ જેવાં કેટલાંક ચિરસ્મરણીય ઊર્મિકાવ્યો પણ આપ્યાં છે. ‘Corel Island’ (2002) એમનાં કાવ્યોમાંથી પસંદ કરેલાં કેટલાંક કાવ્યોના અનુવાદોનો સંગ્રહ છે. તેઓ સતત ગુજરાતી સાહિત્ય, ભારતીય સાહિત્ય અને વિશ્વસાહિત્યનું વાંચન પણ કરતા રહ્યા હતા. જેવી એમની ગતિ કાવ્યસર્જનમાં તેવી જ વિવેચનમાં પણ હતી. ‘સ્વાધ્યાયલોક’ના આઠ ગ્રંથોમાં એમના વિશ્વસાહિત્ય અંગેના વિદ્વત્તાપૂર્ણ સ્વાધ્યાયલેખો સંગૃહીત થયેલા છે.

ભગતસાહેબને ‘કુમાર’ ચંદ્રક, નર્મદ ચંદ્રક, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, સાહિત્ય અકાદમી પારિતોષિક, કાવ્યમુદ્રા એવોર્ડ એમ અનેક પારિતોષિકો-એવોર્ડો મળ્યા છે. ૧૮ મે, ૧૯૨૬માં જન્મેલા ભગતસાહેબે આપણી વચ્ચેથી ૧ ફેબ્રુઆરીએ વિદાય લીધી.

એમનાં સર્જન-જીવન વિશે હવે પછીના ‘પરબ’ના અંકમાં વિગતે વાત થશે. અત્યારે તો અમારી શ્રદ્ધાંજલિ.

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય :** સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર 7
- આ ક્ષણે :** ધાડ : ડૉ. જયંત ખત્રીની અને પરેશ નાયકની, યોગેશ જોષી, 11
- કવિતા :** બે ગીત, ઊજમશી પરમાર 16 તને સલામ, શંભુપ્રસાદ જોશી 17 વાસ્તવ, રાધેશ્યામ શર્મા 17 બે કાવ્યો, સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ 18 બે શહેરો, મેહુલ દેવકલા 19 ચાર પ્રસંગ કાવ્યો, રામચંદ્ર પટેલ 21 જીવનચક્ર, પ્રફુલ્લા વોરા 23 ઘડીક ઝળહળ, મનોજ જોશી 'મન' 24 બે ગઝલ, પારુલ ખખ્ખર 24 ડંબે છે પાણીના હેવા, પારુલ ખખ્ખર 25 આ તે કેવી પ્યાસ, અંકિત ત્રિવેદી 26 ભીંત : ચાર લઘુકાવ્યો, પ્રીતમ લખલાણી 26 ક્યાં ગયું પાણિયારું, ગાયત્રી ભટ્ટ 27 બે ગઝલ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 28
- વાર્તા :** ભ્રમણાને ભાંગવા વિશે, પ્રવીણસિંહ ચાવડા 29
- લલિત ગદ્ય :** બારી પાસે, રાજેન્દ્ર પટેલ 37 ગંજ, રમેશ કોઠારી 38
- ભારતીય સાહિત્ય :** ફરી એક વાર, મનોજકુમાર ગોસ્વામી - અનુ. રમણ સોની 42
- વિદેશી સાહિત્ય :** જ્યોર્જ ઓરવેલ વિશે થોડુંક, પ્રવીણ દરજી 49
- અભ્યાસ :** રમેશ પારેખનું બાળસાહિત્ય, રાજેશ પંડ્યા 53
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :** થોડાં નિરીક્ષણો 'રીઆલિટી શો' સંદર્ભે, હિમાંશી શેલત 65 દશ્યકળા વિશે પરિશુદ્ધ દષ્ટિ, રાધેશ્યામ શર્મા 68 દામ્પત્યપ્રેમની સુગંધ : કુસુમાખ્યાન, સંધ્યા ભટ્ટ 72 દરિયાઈ ખેપોનું અધિકૃત દસ્તાવેજીકરણ, પરીક્ષિત જોશી 75 શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધી, પ્રફુલ્લ મહેતા 77
- શ્રદ્ધાંજલિ :** સદ્ગત ઊજમશી પરમાર, પ્રકાશ ન. શાહ 79
- આપણી વાત :** સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 81
- સાહિત્યવૃત્ત :** પરીક્ષિત જોશી 82
- આ અંકના લેખકો :** 84

પ્રમુખીય

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક ૧ : ભૂમિકા

વાત કવિતાની કરવી છે.

વાત કવિતાની કરો, એટલે બીજી ઘણી વાતોય થતી આવે.

કેમ કે કવિતાનું વૃક્ષ માત્ર પાંદડે પરખાય એવું નથી હોતું. એની ડાળીઓથી ઊંડેલાં પંખી-પતંગિયાં સહુની નજર સામે એનાં કેસરને ક્યાંના ક્યાં લઈ જાય છે ! અને કોઈને દેખાય નહીં એમ વૃક્ષનાં મૂળિયાં રસક્સ અને પાણીની ગોતમાં ભોંયની અંદર ને અંદર આઘે આઘે જઈ પહોંચે છે. એમ અનેક સીમાડા ઓળંગાય છે — જમીનના અને આસમાનના. જેમ વેલીઓ અને વૃક્ષરાજોનું તેમ મુક્તકોનું અને મહાકાવ્યોનું. નાનકડી જણાતી કોઈ કવિતાનોયે વ્યાપ મોટો હોઈ શકે. દરેક માતબર કાવ્ય જેમ ઈતિહાસમાં અને ભૂગોળમાં (સમાજ, રાજ્ય, ધર્મ અને અર્થકારણના સ્થળ-કાળ-વ્યાપક વાસ્તવોમાં) એક રીતે ફેલાય છે, તેમ બીજી રીતે પોતાની ભાષાની અને બીજી ભાષાઓની સમગ્ર સર્જકતાની આબોહવા સુધી પ્રસરે છે. માટીમાં ઊંડે અને આકાશમાં ઊંચે ફેલાતા તરુવરોની જેમ કવિતા જેટલી લોકમૂલક અને સ્થાનિક તેટલી જ અલૌકિક અને વ્યાપક હોય છે. એ બે વચ્ચે કવિતાનો પોતાનો અનોખો તાલમેલ રચી લેતી હોય છે.

વાત તો આપણી કરવી છે, આપણી રીતે. આજની ભારતીય ભાષાઓની કેટલીક કાવ્યરચનાઓની વાત કરવી છે, પણ જ્યાં જ્યાં એ કૃતિઓ પહોંચે, ત્યાં તેને પગલે આપણેયે પહોંચવાનું આવશે. આપણી વાત આપણી રીતે શરૂ કરીએ એટલે જરા વારમાં જાણ થતી આવે કે આપણે કેટલા બધા આપણે છીએ, વિસ્તૃત છીએ, સહુ છીએ. પણ એ વિસ્તાર એવો ન હોય કે આપણે કાં તો બેડોળ થઈ જઈએ. ન તો કશું અપનાવવાનો ભય આપણી જાતને, ભાષાને, સંસ્કૃતિને આપણને જ બંદી બનાવતા કારાગારમાં પલટી નાખે. કવિતાની વાત કરવી એ કામ સહેલું નથી.

‘તુઝી માઝી દૌડ આહે, દાંતા પાસુન દાંતા સાઠી’ (‘તારી મારી દોટ છે એક દાંતથી બીજા સુધીની’), એની યાદ વિન્દા કરન્દીકર દેવડાવે છે. સામાજિક લેખે આપણી દોડ નાનકડી છે, એમ આ રીતે કહીને એ કવિ સહદય લેખે આપણને ક્યાંના ક્યાં દોડાવે છે ! વિન્દા આમ તો જાણે ગરીબી રેખાની નીચે જીવતા રોજ અધભૂખ્યા

સૂતા મુંબઈ-મહારાષ્ટ્રના મરાઠીભાષી માણસો સાથે સીધી વાત કરે છે. પણ એ કવિતાનો વાયક સમજીએ શકે છે કે બીજી કોઈ પણ ભાષા બોલનારા ગરીબ ભારતીયની સાથે પણ વિન્દાની વાતચીત શરૂ થઈ ગઈ છે. અને, તે ઉપરાંત, ભારતભરના કરોડોનાં કૌભાંડો કરનારાઓની વાત પણ આ વક્રોક્તિકુશળ કવિ કરી લે છે. ‘તુઝી માઝી દોડ આહે...’ માતબર કવિતાની સાથે એક વાર મુસાફરીએ નીકળ્યા તો ક્યાં અટકવાનું, કેટલું ફંટાવાનું, એ કોણ જાણે? વક્રોક્તિ ખરી, એનોય ખપ છે, પણ એથી આગળ જઈ ધ્વનિકાવ્યને આનંદવર્ધન ઉત્તમ કાવ્ય અમસ્તા નથી કહેતા. આજના ગુજરાતી કવિએ એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

કવિતા ગતિશીલ હોય છે. કવિતા જે ભાષામાં અને સંસ્કૃતિમાં મૂળ નાખીને ઊગી હોય, એ ભાષા-સંસ્કૃતિના પોતાના બદલાવો મુજબ એ રચનાપરંપરા પોતાને, ઉચિત લાગે તો, વળાંક આપવાને શક્તિમાન હોય છે. પલટાતા સમય પ્રમાણે કવિતા આસપાસના ઇતિહાસ-ભૂગોળ સાથેના પોતાના અનુબંધો બાંધતી-બદલતી ચાલે છે. નળદમયંતીની કથા તો એક હોય, પણ ભારતીય કવિતાની લાંબી પરંપરામાં એ અનેક રીતે કહેવાઈ છે. ઈ.સ. પૂર્વે દશમા કે આઠમા શતકમાં જેની રચના આરંભાઈ હોઈ શકે એવા આર્ષ મહાકાવ્ય ‘મહાભારત’માં તો નલકથા કેવળ એક ‘ઉપાખ્યાન’ છે : પોતાના રાજ્યક્ષયથી દુઃખી રાજા યુષ્ઠિરને એમનાથીયે વધારે દુઃખી થયેલા (અને એમની જેમ જુગારમાં બંધુ ગુમાવી બેઠેલા) રાજા નળની કથા ત્યાં કહેવાઈ છે. પણ બારમી સદીના કવિ શ્રીહર્ષ એ ઉપાખ્યાનમાંથી એક મહાકાવ્ય રચી લે છે : ‘નૈષધચરિત’ કે ‘નૈષધીય’. એમાં પેલી દુઃખાધિક્ય દર્શાવતી મૂળ ઉપકથા એક વિસ્તૃત એવી, શૃંગારબહુલ છતાં પ્રાચીન ભારતના અંતિમ સર્વજ્ઞાનસંગ્રહ સમી મહાકથા બની છે. બન્ને મહાકાવ્યો યુગાન્તકથા કહે છે, પણ ‘નલોપાખ્યાન’ જે યુગને અને એના અંતને તલાશે છે, એથી સાવ અલગ યુગને અને એના અંતને બારમી સદીનું ‘નૈષધચરિત’ આલેખે છે. ગયે વર્ષે, ‘યુગોનાં સાહિત્યશાસ્ત્રો’ ઉપર પરિસંવાદ યોજીને પરિષદના સમર્થ અને સૂક્ષ્મદર્શી પ્રમુખ પ્રો. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અને એના સાહિત્યવિચાર વચ્ચેના સંબંધની મીમાંસાનું એક મહત્વનું પગલું માંડી આપ્યું હતું. એ રસ્તે હવે આપણે આગળ ચાલીએ છીએ.

આપણા આજના સમયમાં ભારતની અનેક ભાષાઓમાં લખાતી કવિતાનો (અને ભારતીય સાહિત્યના વ્યાપક સંસ્કૃતિ સંદર્ભનો) પરિચય કેળવવાનો એક પ્રયાસ આ લેખમાળામાં કરવા ધાર્યો છે. માત્ર કેટલાંક કાવ્ય-કૃતિ-પલ્લવનો, રૂપકડાં પાંદડાંઓને પકડવાનો આ ઉપક્રમ નથી, પ્રયાસ તો ભારતીય કવિતાના સહસ્રાબ્દોથી અડીખમ રહી પાંગરતા મહાવૃક્ષનું આપણા સમયનું, આજના સંવત્સરે આજની ઋતુમાં કયું ને કેવું અનોખું રૂપ પ્રગટ્યું છે, એનું કૌતુક કરવાનો, એને કંઈક સમજવાનો, એનું સમગ્ર સૌંદર્ય શક્ય તેટલું નીરખવાનો છે.

*

કેરળના અગ્રણી સાહિત્યકાર અને વિચારક એન. વી. કૃષ્ણ વારિયર (૧૯૧૬-

૧૯૮૯)ની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે ‘સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય’ના અંક ૧૮૮માં મલયાલમ્ ભાષાના અગ્રણી લેખક એ. અરવિંદાક્ષનો એક સુંદર લેખ છપાયો છે. એમાં દર્શાવ્યું છે તેમ મલયાલમ્ ભાષાની કવિતાની ક્ષિતિજોને તેજસ્વી કાવ્યરચના અને ગંભીર કાવ્યવિચાર વડે વિસ્તારનારા એન. વી. નો સંસ્કૃતવિચાર તેમજ એમની સંસ્કૃતિ અંગેની પ્રતિબદ્ધતા પણ એવાં જ પ્રભાવક હતાં. ‘સ્વતંત્ર ભારતમ્’ અને ‘માતૃભૂમિ’ એ મલયાલમ્ સામયિકો અને હિંદી સામયિક ‘યુગપ્રભાત’ના દૃષ્ટિસંપન્ન અને દૃઢનિશ્ચયી સંપાદન દ્વારા એમણે મલયાલી પ્રજાના સ્વાતંત્ર્ય એ સ્વાયત્તતા માટેના મહાયત્નોમાં જોડાવું પસંદ કર્યું. એમની એક કવિતા છે : ‘કવિતયોટ્ટુ’ (‘કવિતા પ્રતિ’). કવિતાએ કવિને શું શિખવાડ્યું, કેવી તાલીમ આપી, એ અંગે એન. વી. કૃષ્ણ વારિયર ‘કવિતયોટ્ટુ’-માં કહે છે :

નિજ સુખની કર્યા વગર કોઈ પરવા
યુગસંધિનું ગટગટાવીને કડવું રસાયણ
લોક-કલ્યાણ માટે કામ કર્યા કરવાની વાત
સાવ કને આવી કર્યા કરે છે તું મારા કાનમાં...

— કવિતા પાય એ રસાયણ કડવું પણ હોય, એ તો ‘કડવા ભગત’ સુન્દરમ્ આપણને કહી ગયા છે. આપણે આજે સાવ મોદકપ્રિય બની, પોતાની જ આળપંપાળ કરવામાં ખોવાઈ જઈ, કવિતા જે વાત આપણા કાનમાં કહે છે, એ સાંભળવાની તાકાત કે નરસિંહ-મીરાંએ જીરવ્યું હતું એવું યુગસંધિનું રસાયણ પીવાની ક્ષમતા તો ગુમાવી નથી બેઠા ને? ભલે ‘કપરું જીરવવું’ તો યે એ પીવા જેવું પીણું છે — જો સાચા કવિ થવું હોય તો...

આગે તુમ્હારી મરઝી.

*

‘કવિતયોટ્ટુ’ માત્ર એન. વી. જ કહે છે, એવું તો નથી. એટલે કવિતા બાબત બીજા એક આપણા સમર્થ સમકાલીન કવિ, સુનિલ ગંગોપાધ્યાય શું અને કઈ રીતે કહે, સૂચવે છે, એ જોઈએ. એમની બંગાળી કૃતિનો અંગ્રેજી અનુવાદ મને મળ્યો, એને આધારે ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું શરૂ કર્યું ને અંગ્રેજી-ગુજરાતી ભન્ને અનુવાદો અપૂરતા લાગ્યા. કલકત્તામાં રહેતાં સાહિત્યમર્મજ્ઞ પ્રો. સુતપા ચૌધરીને ફોન કર્યો. એમણે મૂળ બંગાળી કૃતિ મેળવી આપી, ફોન પર એનું પ્રભાવક વાચન કરી બતાવ્યું. એમની સાથે, અને પછી આપણા ઉત્તમોત્તમ સર્જક મધુ રાય સાથે (સુતપાજી બંગાળી માતૃભાષા સાથે, લાંબા ગુજરાતનિવાસથી ગુજરાતી પણ સુપેરે જાણે; મધુસાહેબે લાંબા કલકત્તાનિવાસથી બંગાળી આત્મસાત્ કર્યું છે) મૂળ કૃતિનાં ક્રિયાપદો અને વાક્યાન્વયોની મારી સમજણ કેળવી.

તો, આ અંકની વાતને અંતે સુનિલ ગંગોપાધ્યાયની કવિતાનો મારો એ અનુવાદ :

*

હવેની વારીમાં કવિતા લખીને... | સુનીલ ગંગોપાધ્યાય

હવેની વારીમાં કવિતા લખીને હું એક રાજમહેલ બનાવીશ.
હવેની વારીમાં કવિતા લખીને માગીશ એક પોન્ટિઆક ગાડી.
આ વખતે કવિતા લખીને કદાચ હું રાષ્ટ્રપતિપદે ચૂંટાઈ ન પણ આવું.
મારો પગ ઉઠાવીને હું ત્રણ પગલાં જમીન પગ તળે ચાંપીશ.
પશુપાલકોની રહી છું ઋણી આ પૃથ્વી ઘણા સમયથી.

આ વખતે જ્યારે હું કવિતા લખીને માગીશ સ્કોચ,
'સફેટ ઘોડા'. અને ચોખ્ખા ઘીમાં તળેલો મરઘીનો પગ,
એથી ઓછું કાંઈ નહીં.

આ વારની કવિતા લખવા બદલ હું માગીશ એક સહસ્ર દાસીઓ.
અથવા એક નારી, જેને ગોપિત રાખવાની જરૂર ન હોય, અને જેનાં ઘૂંટણ,
હું ભર્યા નગરચોક વચ્ચે પણ ઝાલી શકું,
અને કરી શકું ક્ષમાયાચના.

લેવલ કોસિંગ પર હું જ્યારે ખડો હોઉં
ત્યારે તોપધડાકાની સલામી સંભળાવી જોઈએ મને.
કવિતા લખી રહ્યા પછી હું કંઈ મારી માગણીઓ છોડી દેવાનો નથી.
કૂતરાની જેમ ધૂળમાં આળોટીશ,
હડીઓમાંથી લોહી ચૂસતો,
રાહ જોતો ઊભો છું હું હજી
કે માણસની આંખમાં માણસાઈ ખૂલે.

તાવ ધીખતા કપાળ સાથે, થૂંક ને ગળફામાંથી
ઊભો થયો છું, કવિતા માટે.
દારૂ પીધેલા ચાંડાળની જેમ
પોતાને સળગાવી દઈને ઊભો થયો છું ફરી રાખમાંથી,
સાંભળતો મારા સૂમસામ ઓરડામાં અસહાયતાના અવાજોને, પડઘાતા.
હવે કવિતા લખીને
કવિતા લખ્યાનું પૂરેપૂરું વેર લેવા ઊભો છું.

*

સમા, વડોદરા
જાન્યુઆરી ૨૩, ૨૦૧૮

ધાડ : ડૉ. જયંત ખત્રીની અને પરેશ નાયકની

યોગેશ જોષી

છેવટે પરેશ નાયકની ફિલ્મ ‘ધાડ’ રજૂ થઈ.

વાર્તાકળા અને ફિલ્મકળા અલગ છે. બેય કળાને પોતાની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ છે. શબ્દને ભાવક પંચેન્દ્રિયથી માણી શકે. ફિલ્મને મુખ્યત્વે આંખ-કાનથી. ‘પુશ્બોભર્યા અંધકાર’ને ફિલ્મમાં દર્શાવવાનું શક્ય નથી. તો, ઈશ્વરદીધી કાવ્યપંક્તિની જેમ ફિલ્મમાં, મળતાં મળી ગયેલ કોઈ પ્રકૃતિદીધા દૃશ્યને શબ્દ થકી રજૂ કરવું શક્ય નથી. વહેતી કાવ્યપંક્તિ સમાં ઘણાં દૃશ્યો સહૃદય ભાવકને ‘ધાડ’ ફિલ્મમાંથી મળશે.

પરેશ નાયકની ધીરજ અને સાહસને દાદ દેવી ઘટે. અનેક અડચણો, વિઘ્નોના કારણે સામાન્ય વ્યક્તિ નિરાશામાં ગરકાવ થઈ જાય અને પ્રયત્નો છોડી દે. પણ પરેશ હતાશામાંથી બહાર આવીને સતત પ્રયત્નો કરતો રહ્યો. ભૂકંપ અગાઉ આ ફિલ્મનું મોટાભાગનું શૂટિંગ ૨૭ દિવસમાં પૂરું થઈ ગયેલું; (ભૂકંપ અગાઉની કચ્છની ભૂમિ આ ફિલ્મમાં સચવાઈ છે.) ને ફિલ્મ રજૂ થઈ છેક પાંચમી જાન્યુઆરી ૨૦૧૮માં. ‘ધાડ’ની નિર્માણપ્રક્રિયાનો અંતિમ તબક્કો ૨૦૦૩થી ૨૦૧૭ સુધી ચાલ્યો ! ભૂકંપ પછી જેમ કચ્છ ફરી બેઠું થયું તેમ પરેશ પણ ફરી બેઠો થયો, ટટ્ટાર કરોડરજજી સાથે. ને ‘ધાડ’ ફિલ્મ રજૂ થઈ શકી. જયંત ખત્રીની વાર્તા પરથી બનેલી ‘ધાડ’ પ્રદર્શિત થઈ તે ઘટનાથી મધુ રાયને ‘પગે ઘૂઘરા બાંધી નાયવા જેવો નશો’ થયેલો જે ‘મમતા’ના નવેમ્બર, ૨૦૧૭ના અંકમાં વ્યક્ત થયો છે.

ડૉ. જયંત ખત્રી ખૂબ મોટા ગજાના આધુનિક વાર્તાકાર, વ્યવસાયે તબીબ, બૌદ્ધિક, માનવતાવાદી, ચિત્રકાર-વાર્તાકાર તરીકે એમની જેટલી કદર થવી જોઈએ તેટલી કદાચ થઈ નથી. ૧૯૫૩માં ‘ધાડ’ વાર્તા એક સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી. સુધારાવધારા સાથે ‘ધાડ’ ૧૯૬૮માં ‘ખરા બપોર’ સંગ્રહમાં પ્રગટ થઈ. કોઈ ફિલ્મસર્જકને પોતાની પહેલી જ ફિલ્મ એ વાર્તા પરથી સર્જવાનું મન થાય તેટલું ગજું ‘ધાડ’ વાર્તામાં છે. ફિલ્મ માટે પરેશ ‘ધાડ’ ઉપરાંત જયંત ખત્રીની ‘ખરા બપોર’ અને ‘લોહીનું ટીપું’ વાર્તાઓનોય આધાર લીધો છે. કચ્છની ધરતી, ત્યાંની વેરાન ભવ્યતાથી ભર્યા ભર્યા Landscapes જયંત ખત્રીની કેટલીક વાર્તાઓમાં ‘ચરિત્ર’ બનીને ઉઘાડ પામે છે. કચ્છની ધરતીનું રહસ્ય પામવા તેઓ મથતા રહ્યા છે. જેમ, રા. વિ. પાઠકની વાર્તા ‘જમુનાની પૂર’માં જળના, પૂરના આકર્ષણનું રહસ્ય ઘૂંટાયું છે તેમ, નદીના પૂરની જેમ રણનુંય, ‘જાકારો દેતી ધરતી’નુંય રહસ્ય જયંત ખત્રીએ ઘૂંટ્યું છે; એ રહસ્ય ઉજાગર

કરવામાં પરેશ નાયક સફળ રહ્યા છે. ‘ધાડ’ વાર્તામાંનું એક વાક્ય –

‘આ જાકારો દેતી ધરતી પર જીવન સમાધિસ્થ થઈ બેઠું હતું’ – જેનો અર્થપૂર્ણ વિનિયોગ પરેશે આ ફિલ્મમાં કર્યો છે.

પ્રાણજીવનના મુખે આ વાર્તા કહેવાઈ છે. ઘેલા બાબતે એ કહે છે –

‘કોઈક વાર એ રણની વાત કરતો. ત્યાં એવી વાંઝણી ધરતી હતી કે એની છાતીમાંથી કોઈ દહાડો ધાવણ આવતું જ નહિ.’

ધાવણ આવવાનું નથી એની જાણ છતાં આ ધરતીનું આકર્ષણ એવું કે ધરતીનાં સ્તનથી હોઠ દૂર ન થાય !

આ ધરતી પર ટકવા માટે ચેરિયા જેવી તાકાત ‘ખપે’. ‘બાવડાંમાં જોર ખપે.’ ઘેલો કહે છે, ‘નામદો માટે આ અમારા સુકાઈ ગયેલા ધાવણવાળી ધરતી પર ક્યાંયે સ્થાન નથી !’

જ્યંત ખત્રીની વાર્તાઓમાંય ગતિશીલ દૃશ્યો મળે છે. ‘ધાડ’ વાર્તામાંથી એક ઉદાહરણ જોઈએ :

‘વૈશાખ મહિનામાં આ પ્રદેશમાં હંમેશ વાતા પવનનો એક ઝાપટો અમારા ઝૂંપડામાં બારી વાટે પેઠો. સામેના ઝૂંપડાની છત પરના ઘાસમાં એ જ ઝાપટાએ એક લાંબું રુદન કર્યું. ત્રીજા ઝૂંપડાની છત પરથી ચકલીઓનું એક ટોળું ચિચિયારી કરતું ઊડી ગયું અને પેલી સુંદર સ્ત્રી પોતાનાં કીમતી વસ્ત્રો લહેરાવતી દોડતી પોતાના ઝૂંપડામાં પેસી જતી મેં જોઈ.’

(‘ખરા બપોર’ પુનર્મુદ્રણ: ૨૦૧૦, પૃ. ૮)

ચિત્રકાર જ્યંત ખત્રીએ કેટલીક વાર્તાઓમાં કચ્છના Landscape દર્શાવવા માટે કલમ પાસેથી પીંછીનું ય કામ લીધું છે. તો ‘ધાડ’ ફિલ્મના સર્જક પરેશ નાયક અનેક લોંગ શોટ થકી કચ્છની ધરતીના કાવ્યમય, પ્રતીકાત્મક Landscapes ઝડપવામાં તથા કચ્છની ધરતીને એક character તરીકે ઉપસાવવામાં સફળ રહ્યા છે. મૂળ વાર્તામાં સંવાદો શિષ્ટ ભાષામાં છે. પણ ફિલ્મમાં, સંવાદોમાં વીનેશ અંતાણીએ કચ્છી બોલીની સોડમ ઉમેરી છે તથા બિનગુજરાતી પાત્રો પાસે કચ્છી બોલીની મહેકવાળું ગુજરાતી સરસ રીતે બોલાવવામાં પરેશ સફળ રહ્યા છે. કચ્છના cultureની મહેક ફિલ્મમાં સતત અનુભવાય છે એ માટેની સૂક્ષ્મ કાળજી પરેશ-વિભાએ લીધી છે. મૂળ વાર્તામાં પાત્રોના પહેરવેશ, છૂંદણાં વગેરેનાં સૂક્ષ્મ વર્ણનો નથી, વાર્તાના વેગ માટે એ કદાચ અનિવાર્ય પણ નથી. ફિલ્મમાં આકર્ષક કચ્છી પહેરવેશ, ઘરેણાં, છૂંદણા, છૂંદણાંની ભાત, ભૂંગા, ભૂંગાની બારીઓ, (ભૂંગાની બહારથી અને ભૂંગાની અંદરથી ઝડપેલાં નજાકતભર્યાં, લાવણ્યસભર દૃશ્યો), ભૂંગા ઉપરનાં ચિત્રો વગેરે થકી કચ્છી સંસ્કૃતિ ઉપસાવવામાં કલાનિર્દેશક વિભા નાયક સફળ રહ્યાં છે. કોસ્ચ્યૂમ ડિઝાઇન માટેય વિભા નાયકને દાદ દેવી ઘટે. ફિલ્મમાંના એકમાત્ર નૃત્ય-ગરબામાં લયગતિના હિલ્લોળ સાથે પાત્રોના ઉમળકા, નજાકત તથા લાવણ્યને વિભાએ કલાત્મક રીતે ઉપસાવ્યાં છે, વળી ગરબાનાં

દશ્યો શિયાળાના આછેરા રેશમી તડકામાં રાવજી સોંદરવાએ સ-રસ ઝીલ્યાં છે : લોંગ શોટ, મિડ શોટનું સરસ સંયોજન અને ગરબાના અંતે ફુદરડી ખાધા બાદ, ચક્કર આવતા હોય તેમ, મોંઘી ઘેલાની નજીક આવે ત્યારે મિડ-શોટનું કલોઝ શોટમાં રૂપાન્તર... ફિલ્મનું editing – સંકલન-સંયોજન જાણે પાણીના રેલાની જેમ વહે છે. ટિગ્વર્શકની સાથે editor જયેશ ડેલીવાલા તથા જિગ્નેશ ધમેચાનેય અભિનંદન ઘટે.

વાર્તાકળાને સંગીતનો; ધ્વનિનો લાભ ઝાઝો મળી શકતો નથી, જ્યારે ફિલ્મકળામાં સંગીત તથા ધ્વનિનો વિશેષ લાભ મળે છે. ‘ધાડ’ વાર્તામાં પવનના સુસવાટા તથા પંખીઓના અવાજો છે. ઝાંઝરનો અવાજ પણ વિલક્ષણ રીતે દર્શાવાયો છે – ‘ત્યાં અનેક વિચારોને વેરવિખેર કરી નાખે એવો ઝાંઝરનો અવાજ...’

ફિલ્મમાંય પરેશે sound trackમાં કાવ્યધ્વનિની જેમ ઘણા અવાજો ઝીલ્યા છે, દેવલ મહેતા પાસેથી બેકગ્રાઉન્ડ મ્યૂઝિક સૂઝપૂર્વક કરાવ્યું છે ને વનરાજ ભાટિયાનું સંગીત તો અદ્ભુત. કચ્છી લોકગાયકો પાસે ગવડાયેલાં ગીતોના ફિલ્મીકરણ સમયે લોંગ શોટ પાસેથી એવું કામ લીધું છે કે જાણે પાત્રના બદલે કચ્છની ભૂમિ જ ગાતી હોય ને એ ગીત થકી રણની વેરાનતાને ભરી દેતાં ગીતોનાં ઝરણાં વહેતાં હોય ! કચ્છનાં મીરાં એવાં રતનબાઈનાં ગીતો થકી વનરાજ ભાટિયાએ કચ્છના Landscapesને દર્શનસભર સંગીતથી છલકાવી દીધાં છે. Landscapes એ જેમ વાર્તાની એમ આ ફિલ્મનીય આગવી મૂડી છે. ભવિષ્યમાં લોકો થિયેટરના બદલે ટીવીના જ મોટા સ્ક્રીન પર કે હોમ થિયેટરમાં જ વધુ ફિલ્મો જોતાં થશે ત્યારે આવા ને આટલા લોંગ શોટ કદાચ જોવા નયે મળે.

વાર્તાની જેમ ફિલ્મમાંય વિધિની વક્તા ઠેર ઠેર પ્રગટ થાય છે. જેમ કે, ફિલ્મમાં, નહિ આવનાર સંતાન માટે ભરત-ગૂંથણ કરતી ઘેલાની વહુવારુઓ. આ ‘પ્રતીક’ છે એવો ઝટ ખ્યાલ ન આવે એવી સાહજિકતાથી પ્રતીકોને દશ્યમાં ગૂંથી લેવાયાં છે. ‘ધાડ’ વાર્તામાંય પ્રતીકો એટલી જ સહજતાથી ગૂંથાયાં છે. જેમ કે, ચેરિયાનું ઝાડ ! ચેરિયાનાં મૂળિયાં પહેલાં કાદવમાં ઊંડિ જાય, થડ મજબૂત બને, પછી કાદવમાં પોષણ ન મળતાં એ મૂળિયાં પાછાં બહાર નીકળી થડની આસપાસ પથરાઈ જઈ પોતાના કાંટા મારફત હવામાંથી પોષણ મેળવે ! ‘અને આટલી જહેમતથી મોટા થયેલા અને માણસાઈથી ટટ્ટાર ઊભેલા આ છોડને અમારાં ઊંટ ખાઈ જાય !’

વાર્તામાં કેટલુંક એવુંય હોય જે ફિલ્મમાં દશ્ય થકી દર્શાવી જ ન શકાય. કારણ કે ફિલ્મકળાની ભાષા અલગ છે, વ્યાકરણ અલગ છે. પરેશ નાયક કહે છે તેમ, ‘વાર્તાનો સીધો ફોટો પાડીને મૂકવાનો ન હોય.’ જે શબ્દ થકી જ દર્શાવી શકાય, જેનું દશ્યમાં રૂપાન્તર ન થઈ શકે તેવું કેટલુંક ‘ધાડ’ વાર્તામાંથી જોઈએ. જે થકી જયંત ખત્રીની વાર્તાકળાના વિશેષ ઉન્મેષનોય પરિચય થાય છે –

‘કૂતરાં ટૂંટિયું વાળીને પડ્યાં હોય એમ વેરવિખેર આ ગામનાં ઝૂંપડાં પડેલાં.’

*

‘આંગળીથી અડવાનું મન થાય એવાં ઘટ્ટ અને નક્કર અંધારાં અમને ઘેરી વળ્યાં હતાં.’

*

‘મચ્છરોના ગણગણાટ વચ્ચે ભીની થઈ તોળાઈ રહેલી ખામોશીની થોડી ક્ષણો ખરી પડી.’

*

‘બારીમાંથી આવતો તડકો ખાટલો પસાર કરી, ઉંબરો ઓળંગી આંગણામાં પ્રવેશ્યો. કેટલીક ઘડીઓ ઊડી ગઈ હતી, કેટલીક ઊડી રહી હતી...’

*

‘ધૂળિયા વંટોળ વચ્ચે વલોવાતી ધરતી.’

*

‘દરિયાની સપાટી ધીમું હાંફી રહી હતી.’

*

‘ઘડીવારમાં અમારું ઊંટ ગામની ભાગોળ છોડી વંટોળિયાની જેમ મેદાનમાં દોડવા લાગ્યું.’

પરેશે ‘ઘાડ’ વાર્તા જ નહિ, જયંત ખત્રીની સર્જકતાનેય આત્મસાત્ કરી છે. ને કચ્છની ભૂમિય એની સર્જકચેતનામાં ઊતરી છે એ ‘ઘાડ’ ફિલ્મ જોતાં અનુભવાય છે. આ ફિલ્મમાં પરેશે ‘ઘાડ’ ઉપરાંત ‘ખરા બપોર’ તથા ‘લોહીનું ટીપું’ વાર્તાનોય આધાર લીધો છે. ઘેલાનું ચરિત્ર ક્યાંય નંદવાતું નથી. વાર્તામાં મેલોડ્રામામાં લપસી જવાય તેવાં ઘણાં સ્થાનો છે પણ પરેશે વિવેકપૂર્વક, સંયમપૂર્વક, સંવેદનપૂર્વક કામ પાર પાડ્યું છે. મૂળ વાર્તામાં આપણને કોઈ પ્રસંગ બિનજરૂરી લાગે. જેમ કે, ઘેલો ઘાડ પાડતી વેળાએ બીજી વાર ઉંદર મારે એની ક્યાં જરૂર હતી?! ફિલ્મમાં ઘાડ પાડતી વેળાએ બીજી વાર એને ઉંદર મારતો બતાવાયો નથી. ફિલ્મમાંનો ‘ઘેલો’ વાર્તાના ઘેલા કરતાં ઓછો કૂર છે — જેમાં દિગ્દર્શકનો અર્થપૂર્ણ સંયમ જોવા મળે છે. તદ્દુપરાંત વાર્તાકાર કરતાં ફિલ્મસર્જકને ઘેલા માટે થોડો વધુ સમતોલ સમભાવ છે.

કદાવર ઘેલો પગ નીચે કચડીને ઉંદરને મારી નાખે ત્યારે દીવાલ પર લોહીનો ‘કુવારો’ ન ઊડે, છાંટા ઊડે. મૂળ વાર્તામાં ‘કુવારો’ છે ! મૂળ વાર્તામાં ઘાડ પાડવા ગયેલો ઘેલો શેઠનો કાન પકડીને તમાચો ઠોકે, શેઠાણીના વાંસામાં લાત મારે, શેઠાણીના વાળ ખેંચે, શેઠની પીઠમાં બંદૂકનો ગોદો મારે, ઓસરીમાં પ્રવેશતા ઉંદરને પગ નીચે છૂંદે વગેરે બને છે. જ્યારે આ પ્રસંગના ફિલ્મીકરણમાં પરેશે કલાપૂર્ણ સંયમ દ્વારા પાત્રો પાસે સરસ અભિનય કરાવીને કામ લીધું છે. વાર્તાકળા અને ફિલ્મકળાનો ભેદ આવા પ્રસંગોમાં પરખાય છે. અને દિગ્દર્શક ફિલ્મકળાના કેવા મર્મજ છે તે પણ જણાય છે.

મૂળ વાર્તામાં ઘેલો ભલે વધારે કૂર જણાય છે, પણ એનામાં માનવતા નથી એવું નથી. પહેલી વાર ઘેલો મળેલો એ પ્રસંગ યાદ કરતાં પ્રાણજીવન કહે છે, ‘એણે મને પોતાના

પસીનાનો અડધો રોટલો ખવડાવ્યો ત્યારે મારું મન ભરાઈ આવ્યું !’ ચરિત્ર નંદવાય નહિ તેની કાળજી રાખીને પરેશે ધાડપાડુ ઘેલાની ભીતરની માનવતાને સૂક્ષ્મ રીતે સંકેતી છે. આ કામ રણના પેટાળમાંથી પાણી કાઢવા જેવું જ અઘરું; પણ પરેશ એમાં મહદ્ અંશે સફળ રહ્યા છે. ઘણાં બધાં દૃશ્યોમાં ફિલ્મકળાના વિશેષ ઉન્મેષો જોવા મળે છે — જેમ કે, રણમાં રઝળીને પાછો આવીને ઘેલો માટલીમાંથી પાણી તો લે પણ પછી પીવાના બદલે માથા ઉપર ઢોળે ! ઘેલો મોંઘીને ઉપાડી લાવે ત્યારબાદ આવતું કન્યાવિદાયનું લોકગીત; જે કરુણને ઘૂંટે છે. આંગણમાં પાણી વગરનો કૂવો, રગડીને દૂર જતા સૂતળીના દડાનો કલોઝઅપ ! પવનમાં ફરકતાં છોડવાનો કલોઝઅપ ! ચેરિયાનાં ઝાડનો પ્રતીકાત્મક વિનિયોગ, ઊંટનાં દૃશ્યો વગેરે. કે. કે. મેનન, નંદિતા દાસ, સુજાતા મહેતા, રઘુવીર યાદવ, સમીરા જેવા કલાકારો પાસેથી દિગ્દશકે એવું કામ કઢાવ્યું છે કે આ કલાકારો કથાનાં ચરિત્રો જ બની ગયાં છે, જાણે કચ્છની ભૂમિમાંથી જ પ્રગટ ન થયા હોય ! ‘કંકુ’, ‘ભવની ભવાઈ’, ‘કાશીનો દીકરો’ જેવી કેટલીક ફિલ્મો બાદ કરતાં, ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓ ગુજરાતીમાં હોવા છતાં એના પરથી સુંદર ફિલ્મ બને એ ક્ષેત્રે દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ છે. આવા દુકાળમાં ઝરણા સમાન છે ‘ધાડ’.

સાહિત્યકૃતિઓ પરથી ફિલ્મ બને ત્યારે કેટલાક અપવાદ બાદ કરતાં સાહિત્યકૃતિના સર્જકને મોટે ભાગે સંતોષ થતો નથી એવું જોવા મળે છે. ‘રૂદાલી’ કે ‘હજાર ચુરાશીર મા’થી મહાશ્વેતા દેવીને સંતોષ નહોતો. જ્યંત ખત્રી જો અત્યારે હયાત હોત તો એમણે પરેશની પીઠ થાબડી હોત. સાહિત્યકૃતિઓ પરથી ફિલ્મો સર્જવાનું પરેશનું સ્વપ્ન છે. પરેશ આ કામ ખૂબ સરસ રીતે કરી શકે કારણ કે એ ફિલ્મસર્જક ઉપરાંત સાહિત્યકાર પણ છે. સોળ વર્ષની વયે એણે પહેલી નવલકથા લખેલી. સાહિત્ય તથા ફિલ્મકળાનો એ ઊંડો અભ્યાસી છે. ફિલ્મકળા વિશે એણે અધ્યાપનકાર્ય પણ કર્યું છે. પરેશ દિગ્ગીશ મહેતાનો વિદ્યાર્થી છે. એમના જેવો જ perfectionનો આગ્રહી છે. આ બધું એને ફિલ્મસર્જનમાં ખપ લાગ્યું છે. ફિલ્મસર્જનના અનુભવનું એ ‘ફિલ્મફેરી’ નામે પુસ્તક લખી રહ્યો છે.

‘ધાડ’ના curtain raiser કાર્યક્રમમાં પરેશની સાથે કેટલીક યુનિવર્સિટી/કોલેજમાં જવાનું થયેલું. ત્યાં પરેશ લૂઈ બૂનવેલનું ઉદાહરણ ટાંકી વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન પૂછતો — ‘સિનેમા સાહિત્યના કે કળાના કયા સ્વરૂપની સૌથી નજીક છે?’ તો વિદ્યાર્થીઓમાંથી જવાબો મળતા — ‘નાટક?’, ‘ના’; ‘નવલકથા?’, ‘ના’; ‘વાર્તા?’, ‘ના’; ‘સંગીત?’, ‘ના.’ પછી પરેશ કહેતો કે લૂઈ બૂનવેલના મતે સિનેમા કાવ્યની સૌથી વધુ નિકટ છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાત કરતાં પરેશ બ્રેસોં (Bresson)ની ગ્રેસ થીયરીની પણ વાત કરતો — દૈવીકૃપા વગર, ગ્રેસ વગર, સિનેમાના કોઈ દૃશ્યનું શૂટિંગ પૂરું થઈ શકતું નથી. ફિલ્મ ‘ધાડ’ બાબતે પણ આપણે કહી શકીએ કે ‘ધાડ’ એ દૈવી કૃપાથી પૂર્ણ થઈ શકેલું પરેશ નાયકનું ‘કાવ્ય’ છે.

બે ગીત | ઊજમશી પરમાર

૧. આંખ ટપકે...

ફાટ્યું તે આજ આખું આભલું રે,
એનું ક્યાં જઈ સંધાણ રે ?
દીકરી તે દૈ ગૈ કેં વાયદા રે,
જીવ મરવા પરમાણ રે.

દેવુંતું દાદાને દોમદોમ રે,
લેવી દાદીને લ્હાણ રે,
લીલવડા વાંસ તણા માંડવે રે
ખોદી ગાણાંની ખાણ રે.

કેવા ધાર્યા ને કેવા આવિયા રે,
આ તે અવસર કે બાણ રે ?
ઓઢી સગાઈ કેરી ચૂંદડી રે,
પંથ પળવા સમસાણ રે !

વાહન ચડીને એવી આવશે રે,
મયે રુદિયે ધમસાણ રે,
દાદા તે ઊભા જઈ ઓટલે રે,
આંખ ટપકે, નહીં જાણ રે !

૨. પ્રાણ નાખતો ઝાવાં

પગ હેઠેથી પડ હો ખસતું, જઈ જઈને ક્યાં ઝાવાં ?
ઓલીકોરે દરિયા ધસમસ, આ પા ધસતો લાવા.
ડૂબ્યા તો કેવા કે એકે તરણું ના'વ્યું લ્હારે,
ભરમાવ્યા ભઈ ભારે, એવા એક એક આધારે !
પડતા-આખડતા આ પથમાં, પ્રાણ નાખતો ઝાવાં,
ઓલીકોરે દરિયા ધસમસ, આ પા ધસતો લાવા.
ભૂખીડાંહ આ હાયવરાળો, ભરખી જાવા બેઠી,
કટકે કટકે કાપી ખાતી, જરી ન થાતી છેટી,
પામ્યાની વાતો ક્યાં કરીએ, ચડતા આભ અભાવા,
ઓલીકોરે દરિયા ધસમસ, આ પા ધસતો લાવા.

તને સલામ | શંભુપ્રસાદ જોશી

(સોનેટ - પૃથ્વી)

તને, તન, સલામ ! સાથ મુજને રહ્યો તાહરો -
પરિસ્થિતિ રહી ભલે સુખદ વા કદી દુઃખદા !
ખમીર દૃઢતા વળી પ્રબળ ધૈર્ય શાં દાખવી
પ્રહાર બહુ કેં ખમ્યા સતત, ના જરીકે ડગ્યું,
નિરંતર બની રહ્યું અડગ આઘ આલંબન !

થયું તુજ કને હિયું હળવું આજ મારું કરું :
કવચિત્ અવગણ્યું તને વ્યરથ સાવ કેં તાકવા,
સ્વરૂપ તવ વીસરી વ્યરથ વૈતરે જોતર્યું,
વળી તુજ વિષે કુપથ્ય વિપરીત ઠાંસ્યું ઘણું -
ક્ષમા કર મને અક્ષમ્ય મુજ એ બધા દોષની !
હવે ચિરવિદાયની પળ ખરે જ સામે ખડી -
કરું તુજ જતાં જતાં મહિમગાન પામે પડી !

જઉં હરખભેર શો વિરમવા નિજી ધામમાં -
ચહું ઘટક સૌ શમે તુજ અનંત વિશ્રામમાં !

વાસ્તવ | રાધેશ્યામ શર્મા

તવ	રામમાં
યા	રમમાણ
મમ	પરશુના
સર્ળંગ	હાથમાં
સમાન	કિરપાણ
નહીં	ના
અભિમાન	હોય...
અભી	કૃષ્ણની
તો	આંગળીએ
ઊડા	ચક
હે	પીને
વિમાન	તક
છટકી	કેતુ
કમાન	થયો
	વક

બે કાવ્યો | સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

૧. આદતથી મજબૂર કલાકો

એક દિવસ અચાનક
માળા તૂટી જાય અને મણકા બધા વેરાઈ જાય
તેમ કલાકોની માળા તૂટી ગઈ
વેરાઈ ગયા બધા કલાકો વેરવિખેર
ખૂણેખાંચરે ગબડી ગયેલા કલાકોને ભેગા કર્યા
લાઈનબંધ પાછા પરોવી દીધા
એક પછી એક
પહેલો કલાક પછી બીજો પછી ત્રીજો
પણ ભૂલથી, ઉતાવળમાં
ક્રમ ન સચવાયો
ને સવારનો છ વાગ્યાનો કલાક
બપોરની જગ્યામાં મુકાયો ને
રાતના બે વાગ્યાનો કલાક
સવારના મૂળ સ્થાન પર
ચિત્ત ભ્રમ થઈ ગયું તેમનું
કશું સમજ ન પડે તે કલાકોને
એમનું જીવન ગડબડિયું બની ગયું
ને તેમની સાથે આપણું પણ
બપોરનો કલાક સવાર જેવું વર્તન કરે
ને સવારનો કલાક રાત જેવું !...
એમને પણ સમજ નહોતી પડતી શું કરવું તે
સૈકાઓથી એક ટેવ પડી ગઈ હતી તેને કેવી રીતે ભુલાય ?
વ્યવસ્થા ખોરવાઈ ગઈ હતી
તેમ તે કેમ ચાલે !...
એટલે કાપી નાખી કલાકોની માળા
વેરી દીધા તેમને...
ને નવેસરથી ગોઠવ્યા તેમની વ્યવસ્થિત શ્રેણીમાં
હવે મૂડમાં છે તેઓ
પોતાના અસ્સલ ક્રમમાં પ્રફુલ્લિત
કશો ગૂંચવાડો નહીં
શું કરવું તે બધું જ સ્પષ્ટ

કલાકોને પણ શું
આપણી માફક
આદત પડી જાય છે પોતાની પરિસ્થિતિની ?

૨. અધૂરું છોડી

ઊઠી જાઉં છું અધૂરું છોડી
પરીક્ષાનું પેપર પૂરું થવા આવ્યું હોય ત્યારે
આવી જાઉં છું, અધૂરું વાક્ય છોડી
વાતો ચાલતી હોય ત્યારે
દોસ્તી છોડી નીકળી જાઉં છું આગળ
દોસ્ત, જીગરી દોસ્ત બનતો હોય ત્યારે
ઊતરી જાઉં છું
ટ્રેનમાં બેઠો હોઉં ને પહોંચવાનું ઠેકાણું આવે તે પહેલાં
કે કરું છું હું આમ ?
સમાપ્તિની બીક છે મને ?
કે પછી...
માત્ર ફરવા આવ્યો છું
કે...
ગયા જન્મનું અધૂરું છોડેલું પૂરું કરવા માટે
પેલાએ મને
સજા તરીકે
એક આખો જન્મ આપી દીધો ?

બે શહેરો | મેહુલ દેવકલા

તમે માનશો ?
શિયાળાની સવારે
હૂંફાળું સ્મિત વેરતા
આ શહેરના
છેડે આવેલા મારા ઘરના ખૂણે
નાનકડું કોલકાતા વસાવ્યું છે અમે...
તમારા ઘેઘૂર ખડખડાટ હાસ્ય જેવું

ટાગોર
મૃદુ સહજતાથી
નાની બાળકીને
ખોળામાં લઈને
'ન બ ની તા'
બોલ્યા હશે
પેલ્લી વાર
ત્યારે પણ તમે નાનકડું હાસ્ય વેર્યું હશે !

ચોક્કસ,
કડકડતી ઠંડીની આ રાતે
પણ તમે
'ભાલો બાપા'ના કોઈ રૂમમાં
નિરાંતે
વાંચતાં કે લખતાં હશો,
અડધી રાતના
આપણા ફોનકોલ્સ
વોટ્સઅપ્ મેસેજ્સ
ઓક્સિજન માસ્ક હટાવીને વીડિયોકોલ કરતી
વખતની તમારી આંખો...
ઘણું બધું કહી જતી હતી

કવિતા અને સત્તાની
મડાગાંઠની કાંટાળી કેડી પર
જ્યારે હું મૂંઝાતો
ત્યારે તમે જ તો
મારો હાથ પકડીને
દિશા બતાવી હતી
તમે કાયમ કહેતા
મેહુલ, યુ આર લાઈક માય સન

નિયતિ અને મેં
આટલે દૂર વડોદરામાં
નાનકડું કોલકાતા વસાવ્યું છે
મને એ પણ ખ્યાલ છે
એ તરફ પણ નાનકડું વડોદરા વસે છે...

તમારી કવિતાઓ જેમ
આપણી મિત્રતા પણ ચિરકાલીન છે

હજુ હમણાં જ
 થોડા દિવસ પર
 તમે કીધું હતું કે
 મારો અવાજ થાકી રહ્યો છે
 અને મારું હૃદય એક થડકારો ચૂકી ગયું હતું
 પણ હું જાણું છું
 મારા પહેલાં પણ તમે હતાં
 ને પછી પણ રહેશો
 જ્યાં સુધી આ બંને શહેરો હયાત હશે...

(આ કાવ્ય મારા સૌથી યુવાન મિત્ર પદ્મશ્રી નબનીતા દેવ સેનના ઍંશીમા જન્મદિવસ પર)

ચાર પ્રસંગકાવ્યો | રામચન્દ્ર પટેલ

૧. રણદેવી

(વસંત-મૃદંગ)

બે-ચાર રાહબર સાથે ચડ્યો હું ઊંટે
 ચાલ્યા અજાણ રણદેહની ખોજ, મોજણી
 કાજે, મળે ચીજ અજાયબ તો વધાઈ;
 આ વિશ્વ આગળ ધરીય બનું કૃતાર્થ,
 સામે હતી મરુણરેત, ન તાડ-ઝાંખરાં.
 થોડોક સૂર્ય ઢળતાં પછી શાંતિ જામી.

આંખે ઠરાવી દૂરબીન વડે નિહાળ્યું
 ત્યાં દૂર કોક ઝબક્યું અવળી ધરી પીઠ
 બેઠેલું: તૂર્ત ઉતરી પડી સાવ સમીપ
 જાતાં, જડી નતમુખે મૂક એક બાઈ,
 ઓઢી કશી શરીર ઓઢણું આસપાસ,
 ખોળે રમે શિશુ... ન હાલતી ક્ષીણ લાશ.

ધીંગું બન્યું રણ છતાંય થયું ન ધાર્યું,
 માએ સહી મરણ, બાળકને ઉગાર્યું.

૨. પ્રેમગાન

(વસંતતિલકા)

ચાલ્યો હું એકલ... હતો અણજાણ પંથ
ના ઘાસ, છોડ રણરેત પડી અફાટ.
દા'ડો ઢળે, સૂરજ અસ્ત બને પહેલાં
પ્હોંચી જવા કરું ઉતાવળ તંબુ-રે.
વચ્ચે નડ્યો અડગ નક્કર ઢેર, વેળુ
વિસ્તારમાં ખજૂર, તાડ ઉગેલ આછાં.

જ્યાં આકડા જુથ ત્યજ્યું, રણદ્વીપ આવ્યો.
દષ્ટે ચડ્યું હરણ જોડું; પડ્યું નિશ્ચેષ્ટ.
લે ઘૂંટ પી તું તું... કહી; રહી સામસામે
પીધું ન એક જણનું જળ, જીવ જોડ્યો,
અન્યોન્યની તરસકારણ સંગ તોડ્યો,
માની હું ધન્ય થઈને ઘડી મૌન સેવ્યું.

સ્થંભ્યો હજીય તહીં ના ત્યજ્યું એ જ સ્થાન,
સૂણું અબોલ પશુનું રૂડું પ્રેમગાન.

૩. જતન

(વસંત-મૃદંગ)

બાંધ્યું મકાન નવું બે-ત્રણ માળવાળું
ને સ્વચ્છ આંગણ વિશાળ, ધરો છવાયું.
છાયા ઢળે સરસ પીપલવૃક્ષ નીચે
મૂકી ફિયાટ, નરી ઠંડક પોષ માસની.

આવી પડ્યું કશુંક કામ જવા અધીરો —
જ્યાં કાર ચાલુ કરવા જઉં 'કાઉં' કંઈ
બોલ્યું : નિહાળ્યું ઘડી, જ્યાં શુનકી વિચાયલી,
જવાનું બંધ કરીને દૂધખીર દીધાં.

રાત્રે અચાનક પડી ચિખરાટ, સાંભળી
આવ્યો બહાર વીજમેઘ પ્રહાર વચ્ચે
કેવાં મુખે ગલુડિયાં લઈ શ્વાનદંપતિ
બીજા સ્થળે ત્વરિત, વારિ ઉલેચતાં ગયાં...

કેવાં અબોલ પશુ ? પીડ પડી ન હાર્યાં
દીધેલ જે જનમ એ જીવ-ને ઉગાર્યાં.

૪. શિકાર

(વસંત-મૃદંગ)

ચાલ્યો શિકાર કરવા ચઢી, અશ્વ પીઠે
બેઠો, લગામ પકડી લઈ, શ્વાન જોડે
રાખ્યો : ત્રણેય ઉપડ્યા... વન આંબી દીધું
ને શ્વાન આગળ રહ્યો ધપતો... ન થોભે.

રે ઘાસ ઘાસ ઘણું ! ઝાડ ઉગેલ ઝાઝાં
કેડી જડે નહિ છતાં હય દોડતો રહે...,
વ્યાપી હતી નીરવ શાંતિ, હલે ન પાંદડાં,
— ત્યાં વૃક્ષ ડાળ પરથી સ્વર કૂર કાઢતી
પંખિણી ! શ્વાન મુખે અથડાઈ મારે
જોતી જમીન પર ક્યાંક પડેલું બચ્ચું.
ચાંચે પ્રહાર કરી શ્વાન હટાવતી ઊડે...
છેલ્લે જ કાળ જડબે અળપાઈ સ્વાહા.

‘માએ બચાવ્યું શિશુ’ રાન અવાક રોયું,
હું સ્તબ્ધ, ભૂતળ ઝઝૂમતું આજ જોયું.

જીવનચક્ર | પ્રફુલ્લા વોરા

તો આવો અહીં,
દેખાય છે સામે જીર્ણ થયેલી દીવાલ ?
ઊભી છે વર્ષો જૂના સમયની સાક્ષી થઈને,
તેનાં કણકણમાંથી ખરતાં રહ્યાં છે કંઈ કેટલાંય તારીખિયાંનાં પાનાં.
અને પેલી બાઝેલી લીલના પોપડા વચ્ચે
અટવાયાં છે કંઈક ઝરમરતાં ચોમાસાંઓ.
ને જુઓ !
આ દીવાલની વચ્ચેના પોલાણમાં ઢબૂરાયેલો બુઢાપો.
તેની વણઉકેલાયેલી કરચલીઓના અવશેષ
હજુ પણ દેખાય છે દીવાલ ઉપર.
ને સાંભળો !
પેલી અધકચરી લટકતી ઈંટોની બખોલમાં પડઘાતો યુવાનીનો હણહણાટ
એક એક ઈંટની સાથે ઉપર ચડવા મથેલી લાગણીઓની વેલ
હજુયે સળવળે છે પીળાશના ઢગલામાં.
ને જરા નજીક આવો તો !

પેલા જર્જરિત ખૂણાની વચ્ચેથી પીપળાની તાજી ફૂટેલી કૂંપળમાં
 બિડાયેલા બચપણનું કલરવ સંભળાય છે તમને ?
 ખંડેર, દીવાલ, ઈંટ, બખોલ, લીલના પોપડા...
 પણ ધબકે છે વચ્ચે ક્યાંક કોઈ લીલેરો શ્વાસ !
 કૂંપળ ખૂલશે, પવનના હીંચકે ડાળીઓ ઝૂલશે.
 ફરીથી ગુંજશે બચપણનું કલરવ !
 લીલાં પર્ણોમાં અંકાશે યુવાનીની રેખાઓ, સંભળાશે ઘેરો હણહણાટ.
 તો ચાલો !
 આ જીર્ણ દીવાલના પોલાણમાં ધબકતા અસ્તિત્વને ઝીલીએ.

ઘડીક ઝળહળ | ડૉ. મનોજ જોશી 'મન'

ઘડીક ઝળહળ ઘડીક ઝાંખું,
 વાંચું ક્યાંથી આખ્ખે આખું !
 નામ કપાળે એવું ચોંટ્યું;
 હોય જનમથી જાણે લાખું !
 ચહેરાનું શું કરવું બોલો ?
 દર્પણ તો હું ફોડી નાખું.
 રોજ ઊઠીને જીવન પૂછે,
 દિવસ ઉખાણાં રાત પલાખું.
 તપતાં તપતાં તપ થઈ જાશે;
 લાવ ! તરસ તડકામાં રાખું.

બે ગઝલ | પારુલ ખખ્ખર

૧. અમારામાં

એક દેરું અમર અમારામાં,
 ધ્વસ્ત કોઈ નગર અમારામાં.
 લઈ જશે ક્યાં હવે આ રસ્તાઓ !
 આદરી છે સફર અમારામાં.
 ચેપ લાગી શકે વિરાનીનો,
 ક્યાંક છે પાનખર અમારામાં.
 કોઈ ચાલ્યા ગયેલ પગલાંની,
 છાપ છે કે કબર અમારામાં !

છેક અવસાદ આજે સમજાયો,
સ્હેજ નાખી નજર અમારામાં.

કોઈ જાગી રહ્યું છે સદીઓથી,
કોઈ છે બેખબર અમારામાં.

૨. વાકેફ છું

ઉન્માદથી, અવસાદથી વાકેફ છું,
હું પ્રેમના સૌ સ્વાદથી વાકેફ છું.

ગમવા છતાં તું 'વાહ' ના બોલી શકે,
એવી અધૂરી દાદથી વાકેફ છું.

એલું નથી કે તું જ સોરાયા કરે,
હું પણ બધી ફરિયાદથી વાકેફ છું.

બહેરી નથી કંઈ એમ તો આ ચામડી,
છું, સ્પર્શના સંવાદથી વાકેફ છું.

હાં, આંખ આડા કાન રાખ્યા છે ભલે,
ભીતર ઊઠેલા નાદથી વાકેફ છું.

ડંબે છે પાણીના હેવા | પારુલ ખખ્ખર

કોરાકટાક કરું મેડી-ઝરૂખા ને સૂકવવા મેલું રે નેવા,
કે તોય સખી ડંબે છે પાણીના હેવા.

કૂવાથી આજથકી લેવા અબોલા ને નદીયુંનો તરછોડું હાથ
જીદે ભરાણી છું જળ સાથે એવી કે ભરવી છે સૂરજને બાથ
સુક્કા તળાવે જઈ પાણી મેલું કે હવે મારે નઈ લેવા કે દેવા
કે તોય સખી ડંબે છે પાણીના હેવા.

ઝાકળથી મોહું મચકોડીને ચાલું ને ઠેકી જઈ ગોઝારી વાવ
વાદળને આંખો દેખાડીને ડારું ને દરિયાને આપું ના ભાવ
ખૂણેખૂણેથી ભેજ લૂછી નાખું ને પછી તડકાના ગામે જઈ રે'વા
કે તોય સખી ડંબે છે પાણીના હેવા.

અડકીને ઓણસાલ સોંસરવો વાગ્યો એ છાંટો હતો કે હતી શૂળ !
શૂળ હો તો મૂળસોતી ખેંચીયે કાઢું પણ અઘરું છે છાંટાનું કુળ
સામે આવે તો તો દઈ દઈ ભડાકે આ છાંટુડિયું ખેલ કરે એવા
કે તોય સખી ડંબે છે પાણીના હેવા.

આ તે કેવી પ્યાસ ? | અંકિત ત્રિવેદી

આ તે કેવી પ્યાસ ?

ધીમા તાપે સીઝવા મૂકે પાણી પર અજવાસ

કોઈ રૂપમાં ગતિ કરે છે

કોઈ સ્વરૂપમાં સ્થિર

કોઈ રહે તદ્દુપ ત્યજીને

તકલાદી તસવીર

કોણ નિરખતું કોને ? - એનો કેમ નીકળે ક્યાસ ?

આ તે કેવી પ્યાસ...

એમ ખરે છે માન...

ખરે છે કોઈ ઝાડનાં પાન

જેમ છીપથી મોતી છૂટે

એમ વછૂટે ભાન

મૌનને મારગ જીવવું લઈને શબ્દોથી સંન્યાસ...

આ તે કેવી પ્યાસ ?

ભીંત | પ્રીતમ લખલાણી

(ચાર લઘુકાવ્યો)

૧

રાતે

ઘર-ઢોલિયે

રજાઈ ઓઢીને

પોઢી જાય છે

પછી પેલી ભીંત

બારીમાંથી

આભને નિરખતી

તારા ગણતી હોય છે !

૨

ઈંટ-ચૂનાની

આ ભીંતને

હૃદય જેવું તો કશુંક હશે ?

નહીંતર

પેલો પીપળો

કંઈ અમથો ઊગે નહીં !

૩

આ હરખપટ્ટી
ભીંત
ઝરમર વરસતા
આભને જોઈ
ક્યારેક
બારી બહાર
હથેળીને
ફેલાવી દેતી હોય છે.

૪

પડછાયામાંથી
બહાર નીકળીને
આ ભીંત
રોજ રાતે
ક્યાં જતી હશે ?

ક્યાં ગયું એ પાણિયારું ?! | ગાયત્રી ભટ્ટ

ક્યાં ગયું એ પાણિયારું ?
બેડાં ઉપર બેડું બેઠું એની ઉપર હોય બુઝારું
ક્યાં ગયું એ પાણિયારું ?!

નાન મોટા ઘડૂલિયાની ગોઠવણી તો ઘણી નિરાળી
એની ફરતે બાંધી લેતા માફકસરની નાની પાળી
ગોખલિયે દીવડો પેટાવી ઊજળું કરતાં ઘર વહુવારું
ક્યાં ગયું એ પાણિયારું ?!

બેડાંને વીછળતી ત્યારે અડધું પડધું નાહી લેતી
બારેમાસી ચોમાસાને મનમાં મનમાં ચાહી લેતી
પાણીને ઉલેચું તેવું ભરાઈ જાતું ભીતર મારું
ક્યાં ગયું એ પાણિયારું ?!

ઘણી વાર હું થાકી હારી કૂંડી પાસે બેસી રહેતી
કોક અજાણી કોક અદીઠી વાવ મહીં ઊતરતી રહેતી
મને લાગતું એમ કે જાણે મને પુકારે પૂર્વજ મારું
ક્યાં ગયું એ પાણિયારું ?!

બે ગઝલ | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

૧. ઝૂક્યું હતું

મારું હોવું એમને ખૂંચ્યું હતું,
તોય અમને 'કેમ છો?' પૂછ્યું હતું.

શૂન્ય લાખો એના ઉત્તરમાં મળ્યા,
તેં હૃદય શેના વડે ગુણ્યું હતું?

એ ઊભું જો હોય તો શું ના કરે?
જે સૂતાં સૂતાંય પણ ઝૂક્યું હતું!

ના ઉડાયું સૌની માફક મુક્ત થઈ,
તેં વજન બહુ પાંખ પર મૂક્યું હતું.

ઓરડા અંદરના જેના ખાલી છે,
દ્વાર માફક એ જ તો ખૂલ્યું હતું.

ચાંચિયાની હાય એને લાગશે,
વ્હાણ કાંઠે જેમનું ડૂબ્યું હતું.

૨. ઉગામી

ખબર ક્યાં, પડી ફાળ કેટલામી?
નથી છૂટતી પણ સમયની ગુલામી.

ગયાં પણ પૂરેપૂરાં ક્યાં જઈ શક્યાં છો?
તમારા જવામાં હતી એક ખામી.

ઘણાંનાં હૃદય આવશે એ સૂચિમાં,
કરી દઉં જો જાહેર, મિલકત અનામી.

બધી પોલ દરિયાની ખૂલી શકે છે,
નદી બેઉ આવી ગઈ સામસામી!

ઊભો સામનો કરવા હિંસક જગતનો,
ફરી એ જ ખાલીપણને ઉગામી!

બ્રમણાને ભાંગવા વિશે

પ્રવીણસિંહ યાવડા

પ્રવાહની મધ્યમાં સમતોલન જાળવવા મથી રહેલો પુરુષ અને એને વળગીને ઊભેલી સાત-આઠ વર્ષની છોકરી — દોડીને પાસે પહોંચી જવાનું મન થાય એવું દૃશ્ય હતું, પણ લાચારી એ કે હું પોતે પણ સ્કૂટરો, રિક્ષાઓ અને ગાડીઓના પૂરમાં ફસાયેલો હતો. તાત્કાલિક બહાર નીકળવું લગભગ અશક્ય હતું અને નીકળાય તોપણ લારી-ગલ્લાઓની વચ્ચે ક્યાંય ગાડી પાર્ક કરવાની જગ્યા મળે એમ નહોતું. ઊંચો, ખડક જેવો માણસ, કાળાંભમ્મર દાઢીમૂછ, માથે મારવાડી પાઘડી અને હાથમાં કંઈક વાજિંત જેને વાહનોની ઝાપટમાંથી બચાવવા ઊંચે ધરી રાખ્યું હતું; બીજા હાથે છોકરીને ઝાલી રાખી હતી. મહાનગરના ટ્રાફિકમાં ફસાયેલા વન્ય જીવો. ચહેરા પર મૂંઝવણ, સાથે થોડો ભય. બે ક્ષણ દેખાયાં; વચ્ચે મોટી ટ્રક ભોં-ભોં કરતી ધસી આવી અને ઢંકાઈ ગયાં.

થોડી વારે ટ્રકનો પડદો ખસ્યો તો — આશ્ચર્ય ! એક ભદ્ર પુરુષ પેલાં પરદેશીઓને ફૂટપાથ તરફ લઈ જઈ રહ્યાં હતાં. ખાઉંખાઉં કરતાં વાહનોની સામે દબતાભરી વોર્કિંગ સ્ટિક ધરી રાખી હતી. મને હાશ જેવું થયું. કોઈ જુવાન બાઈકસવારે કરવું જોઈતું હતું તે સત્કાર્ય એક વડીલે કર્યું ! ગૌર વર્ણ, સત્તાવાહી મુદ્રા, ડાર્ક બ્લૂ કોટ, ગળાને ફરતું મફલર અને એ બધાંથી ઉપર સહેજ બાંકી કેપ — આછી રેખાઓ જ દેખાઈ પણ જેટલું દેખાયું તે માન ઉપજાવે તેવું હતું.

એમની આજુબાજુની હવામાં જાણે લખેલું હતું — રિટાયર્ડ મિલિટરી ઓફિસર !

હસવું આવ્યું. મારો અધિકાર જાણે છીનવાઈ ગયો ! આવા પ્રસંગે સૌથી પહેલો હું પહોંચી જાઉં; આજે મને હરાવીને એક અજાણ્યા વૃદ્ધ આગળ નીકળી ગયા !

આ પણ સંગીતનો જ એક લય હતો :

એકલો તું જ છે એવા ખ્યાલમાં રહીશ નહીં; તારામાં વાગે છે એ જ વાજિંત અન્યત્ર પણ રણઝણી રહ્યું છે, —

*

છૂટકો નહોતો. કલાકારોને મળવું, રાવણહથ્થાનું સંગીત સાંભળવું તે અનિવાર્ય હતું. ખબર હતી કે એ ઘોંઘાટમાં વાઘના મંદ સૂર મારા કાન સુધી કદાચ ન પહોંચી શકે, વચ્ચે ખોવાઈ જાય, છતાં માત્ર કર્મકાંડ તરીકે પણ મારે માટે એનું મહત્ત્વ હતું.

ખાસ્સું અડધોએક કિલોમીટર ગયા પછી પાર્કિંગ માટેની જગ્યા મળી.

ઊતરીને હું લગભગ દોડ્યો — ઊભાં રહો !

તમારા જેવો જ એક વન્ય પશુ તમને મળવા આવી રહ્યો છે —

પણ, જેને શોધતા જઈએ તે મોટેભાગે મળતું નથી. નવરું નથી, સસ્તું નથી કે તમારી રાહ જોઈને બેસી રહે. ફૂટ અને શાકભાજીની લારીઓ અકબંધ હતી, ચાની રેંકડી પોતાની જગ્યાએથી ખસી નહોતી, પણ પેલાં ત્રણ પાત્રો ન દેખાયાં. હું ડાફરિયાં મારતો ઊભો રહી ગયો. જમીનમાં ઊતરી ગયાં ? આકાશમાંથી કૃપાળુ હાથ લાંબો થયો અને —

કે પછી આખી ઘટના જ કપોળકલ્પિત હતી, મારા ભેજની ઊપજ ?

લાચારીભરી એ સ્થિતિમાં મને લાંબો સમય ન રાખવામાં આવ્યો. મળ્યાં; ફૂટપાથ પર નહીં, બાજુની એક ગલીમાં. પીપળાનું નાનકડું વૃક્ષ. એને ફરતો ઓટલો.

હળવેથી જઈને હું ઊભો રહ્યો.

બાપ-દીકરી ઓટલા ઉપર બેઠાં છે. વડીલ સામે ઊભા છે. રાવણહથ્થો વાગી રહ્યો છે. પાંપણો ઢાળી ભજનિક ગાઈ રહ્યો છે :

હાં કે આતમાને ઓળખ્યા વિના રે...

આ લખચોરાસી નહીં રે ટળે હો... જી !

છોકરીનો ધ્રૂજતો કોમળ સ્વર સાથે પુરાવી રહ્યો છે.

રમૂજમિશ્રિત વિસ્મય સાથે હું જોઈ રહ્યો. પૂરમાં તણાતાં બાપ-દીકરી અને અહીં ઓટલા પર સ્થિર આસન જમાવી પૂરી તન્મયતાથી ગાઈ રહેલાં ભજનિકો : બેની વચ્ચે માંડ પાંચ-સાત મિનિટનું અંતર હશે. નાટકનાં બે દૃશ્યોની વચ્ચે પણ વિરામની જરૂર પડે છે, ખાસ કરીને અભિનેતાઓને નવા વેશમાં હાજર થવાનું હોય ત્યારે. મોં ધોવાં, વસ્ત્રો બદલવાં, નવા રંગ ચોપડવા —

ભયાનક રસમાંથી સરખીને સીધા શાંત રસના ઘરમાં પ્રવેશી શકાતું નથી એવી મારી માન્યતા હતી. મનને સહેજ ઠરવા દેવું પડે છે. ચિત્તને થોડો અવકાશ આપવો પડે છે.

છતાં, એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અહીં કશું ખૂટતું નહોતું. વૃક્ષનો ઓટલો તે સ્ટેજ હતું, ગાયકો હતાં.

જરૂર રહે રસિક શ્રોતાની : તે વોર્કિંગ સ્ટિકના ટેકે સામે ઊભા હતા; હું પહોંચ્યો તે પછી શ્રોતાઓની સંખ્યા બમણી થઈ.

હાં રે ભ્રમણાને ભાંગ્યા વિના રે...

આ ભવના ફેરા નહીં રે ફળે હો... જી !

*

ઘટક તત્ત્વો મળ્યાં અને સંગીતસભા થઈ ગઈ એમ માની મારે હરખાવું જોઈતું હતું, પ્રસન્ન થઈને ડોલવું જોઈતું હતું, પરંતુ તે બની શક્યું નહીં.

કેટકેટલી વિસંગતિઓ હતી !

સંગીતસભાઓમાં તો કેવી ભવ્યતા હોય છે — વાતાનુતૂલિત હોલ, આધુનિક સાઉન્ડ-સિસ્ટમ, વાદ્યો વગાડનારાઓનો કાફલો ! જે-તે પંડિત, વિદુષી કે ઉસ્તાદના ચરણોમાં ફૂલપાંખડી તરીકે પાંચ-દસ લાખના ચેક ધરવા પડે છે. તેઓ પુષ્પક વિમાનમાં ઊડે છે અને પંચતારક હોટેલોમાં પધરામણી કરે છે. હા જી, હા - કરતા આયોજકોએ એમની આજુબાજુ સતત નાચવું પડે છે. માત્ર દેવતા જ નહીં, તેમનાં વાદ્યો, વસ્ત્રો અને જૂતાં પણ નખરાં કરે છે.

જ્યારે અહીં તો, ગરીબડાં બાપ-દીકરીને પકડીને બેસાડી દેવામાં આવ્યાં હતાં. ચાંપ દાબી અને થાળીવાજું વાગવા લાગ્યું. એમાં વળી, આડીઅવળી વાત નહીં; સીધી જ આત્માને ઓળખવાની હાકલ !

આ હાજરકલાકારીમાં, અપવિત્ર શીઘ્રતામાં ખુશ થવા જેવું કંઈ હતું નહીં.

રહું સંગીત : એ તો બિચારું પોતાનું કામ કરે જ. ભજનના શબ્દો આ દેશની સનાતન ચેતનામાંથી આવ્યા હતા. ગાયકોના સ્વરોમાં રહેલો આર્જવ એમને પૂર્વજો તરફથી મળ્યો હતો.

પેઢીઓથી ચંચિત થયેલી વેદનાનો વારસો.

*

નવા ઉમેરાયેલા શ્રોતાની વડીલે નોંધ લીધી નહીં, પણ તે સમજાય એવું હતું. એ નતમસ્તકે, એકાગ્ર બની સાંભળી રહ્યા હતા. વળી, હું ઊભો હતો થોડે દૂર, માનભર્યું અંતર રાખીને. આજના પ્રસંગે, કલાકારો કરતાં પણ મારે માટે આ વિશેષ માનના અધિકારી હતા. જે ઘટી રહ્યું હતું તેના એ સ્મૃતિ હતા.

અચાનક એમણે મારી સામે જોયું અને હસ્યા, ‘ઈટ્સ ઓલરાઈટ !’

શબ્દો ઉપરાંત હાવભાવ ધરપતના હતા, જાણે મને કહેતા હોય — ચિંતા કરવા જેવું નથી, તમે ધાર્યું હશે એવું નથી.

આ ગૂઢ શબ્દોને ઉકેલવાની તક મળી નહીં, કારણ કે મારી સમક્ષ એક નવું રહસ્ય આવીને ઊભું હતું ! અત્યાર સુધી નીચું જોઈને ઊભા હતા. અધૂરામાં પૂરું, કેપ એવી રીતે ગોઠવી હતી કે કપાળ તથા આંખો ઢંકાઈ જતાં હતાં. આખો ચહેરો હવે જોવા મળ્યો.

મારાથી બોલાઈ ગયું, ‘આપ — ?’

સ્મૃતિનાં પાનાં ઝડપથી ફરવા લાગ્યાં. અલબત્ત, ખાતરી નહોતી, ઘણું બદલાઈ ગયું હતું, છતાં —

‘સાહેબ, એક વાત પૂછું ?’

‘ચેસ !’

‘આપ... મહેસાણા બાજુના ?’

‘ઓફ કોર્સ !’

‘આપનું વતન પાટણ ?’

‘કપાળ ઉપર લખેલું છે; તમે વાંચી લીધું ?’

પાંત્રીસેક વર્ષ પહેલાંનું પાટણ. ગુગળી દરવાજો. પંચોલી પાડો.

‘હું ભૂલતો ન હોઉં તો, આપનું નામ પુંડરીકભાઈ.’

‘અને તમારું — નામ યાદ નથી, બાકી બધું યાદ આવ્યું. વચ્ચે બોલતા નહીં. તમે લોકો બચુકાકાના મકાનમાં ભાડે રહેતા. અરે યાર, તારો ભાઈ નિરંજન તો મારો ફેન્ડ હતો ! તું — હાઈસ્કૂલમાં હતો કે કોલેજમાં ? નામ ભૂલી ગયો —’

‘જી, હું ભરત. એસ.એસ.સી.નું એક જ વર્ષ ત્યાં રહ્યો.’

*

દૃશ્યપલટાની ગતિ મૂઠ બનાવી દે તેવી હતી. સાંકડી ગલીમાં ભીડ થઈ ગઈ ! ટ્રાફિકમાં ફસાયેલાં બાપ-દીકરી. એમને ઘોરી જતા વૃદ્ધ. વૃક્ષની છાયામાં નમ્ર સંગીતસભા. તેની પાસે આવીને ઊભું રહ્યું પાંત્રીસેક વર્ષ પહેલાંનું પાટણ, એની એક શેરી. આત્માને ઓળખવાનું મહત્ત્વ સમજાવતો મધ્યકાલીન ભજનિક. સામે, એકબીજાની ઓળખાણ તાજી કરતા અમે.

નિરંજનભાઈને પોસ્ટઓફિસમાં નવેનવી નોકરી મળી ત્યારે મને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. બચુકાકાનું ત્રણ માળનું મકાન, એમાં અમે વચ્ચેના માળે રહેતા. પુંડરીકભાઈનું ઘર અમારી સામે. ત્રીસેકના હશે, પણ એ સમયે મને એ ખૂબ મોટા લાગતા. ઠાવકા અને ભારેખમ. ભાઈ એમને માટે કહેતા, રિઝર્વ છે. એ જમાનાના ભદ્ર વર્ગના માણસોમાં આ એક પ્રકાર હતો : રિઝર્વ !

એક શેરીમાં વસતા એટલું જ; અન્ય કોઈ બાબતમાં મારાથી સમાનતાનો દાવો કરી શકાય એમ નહોતું. અમારી ઓરડી ભાડાની; એની સામે એમનું ઘર નહીં, મોટી હવેલી. ગાડી, ડ્રાઈવર, નોકરચાકરો. શ્રીમંત કુટુંબના એકના એક નબીરાનો બધો વૈભવ હતો : મોંઘાં વસ્ત્રો, સોનાની ચેનવાળું ઘડિયાળ, ચમકતા બૂટ. ભાઈને સ્ટાઈલથી ગુડ મોર્નિંગ કરી લે. કોઈ વાર ઓટલે ઊભા રહી વાતો કરે તો એમાં અડધા ઉપર ઈંગ્લિશ !

એક વાક્ય એ વારંવાર બોલતા : ધિસ કન્ટ્રી હેઝ ગોન ટુ ડોગ્ઝ !

ક્યાં એ અને ક્યાં એક શરમાળ વિદ્યાર્થી ! સામા મળી જાય તો નીચું ઘાલીને નીકળી જાઉં. એમની સામે જોવાની હિંમત નહીં. મારું નામ એમને યાદ ન જ હોય. હું તો અદૃશ્ય હતો !

પુંડરીકભાઈએ અનેક પ્રશ્નો પૂછી નાખ્યા. ‘નિરંજન, તારો ભાઈ, એ ક્યાં છે, શું કરે છે ? અને તું — તમે શું કરો છો ?’

ઉત્તરની રાહ જોયા વગર પોતાના વિશે પણ થોડી માહિતી આપી. કેપ અને સ્ટિક

જોઈને મેં જે ધારણા બાંધી હતી તે ખોટી નીકળી. રુઆબ મિલિટરીના જનરલનો હતો, પણ એમણે આખી જિંદગી નોકરી કરી હતી બેંકની.

*

એક ભજન : તે ચાલી ચાલીને કેટલું ચાલે ?

આંગળીઓ તાર પર ફરતી રહી, સ્વર મંદ પડ્યે ગયો, શબ્દોમાંથી રણકો ઓસરી ગયો. બાપ-દીકરી અમારી સામે તાકી રહ્યાં હતાં. જે ઉત્સાહથી સ્મરણોની આપ-લે થઈ રહી હતી તે ઓછું પ્રેક્ષણીય નહીં હોય.

મારું ધ્યાન વહેંચાયેલું હતું : થોડું પુંડરીકભાઈની વાતોમાં, વિશેષ પેલી તરફ. અલબત્ત, વાતોમાં રસ પડતો હતો, પરંતુ સાથેસાથે કલાકારોની જે દશા અમારે કારણે થઈ રહી હતી તેનું દુઃખ હતું. એમનું ગાન અર્થવિહીન બની ગયું હતું. શબ્દોને ઉથલાવે, મૂળા બની જાય, વળી ખોંખારો ખાઈને વધારે પડતા ઊંચા સ્વરે અડધી પંક્તિ બબડે.

મને વિચાર આવ્યો કે સીધો ચાલ્યો ગયો હોત, ભજનિકોને મળવા-સાંભળવાની લાલચે પાછો ન આવ્યો હોત, તો એક સમયના મારા આ પડોશી સાથે મુલાકાત થઈ ન હોત અને સ્મરણોનો આટલો મોટો ખંડ ઊઘડ્યો ન હોત. જીવન કેવા ખેલ કરે છે ! એક ક્ષણને જુદી કાઢી, ફૂંક મારીને ઉઘાડી અને એમાંથી આખી સૃષ્ટિ નીકળી ! મેં તો કશું અસાધારણ કામ કર્યું નહોતું : પાછો વળ્યો તે સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને, અને છતાં બદલામાં આટલી મોટી કૃપા થઈ.

જૂના સ્નેહીઓ — હૃદયની એ સ્થિતિમાં પુંડરીકભાઈ મને પરમ સ્નેહી લાગતા હતા — આમ આકસ્મિક રીતે મળી જતા નથી, મળે તો એમની પાસે સ્મરણો હોતાં નથી, હોય તો તે વ્યક્ત કરવા માટે ભાષા હોતી નથી. કેમ છો, બાળબચ્ચાં શું કરે છે — આવા ઉપલક્ષિયા પ્રશ્નો પૂછી એ નિર્ધનો ચાલતા થઈ જાય છે.

મળ્યાનો આનંદ સામે પક્ષે ઓછો નહોતો; ઓછાબોલા, રિઝર્વ પુંડરીકભાઈ તે જાણે આ નહીં. એમના સ્વરમાં ઉખા હતી. હું ચડી અને અડધી બાંયનું શર્ટ પહેરી સ્કૂલે જતો વિદ્યાર્થી નહોતો અને છતાં મને એ અધિકારપૂર્વક ‘તું’ કહી રહ્યા હતા !

*

‘તો... તમે લોકો બચુકાકાના ઘરમાં રહેતા. બરાબર ?’

આ વાત શરૂઆતમાં જ થઈ ગઈ હતી.

મેં કહ્યું, ‘બરાબર.’

‘વચ્ચેના માળે, ફર્સ્ટ ફ્લોર, ઓ.કે. ?’

‘હા, જી.’

‘ઉપર ત્રીજો માળ હતો ને ?’

‘હા, મકાન ઘણું મોટું હતું.’

‘થર્ડ મીન્સ હાઈએસ્ટ ફ્લોર, ખરું ને ?’

મેં કહ્યું, ‘ખરું.’

‘ત્યાં કોણ રહેતું હતું?’

આંખોમાં રમૂજ હતી, થોડી શરારત.

‘બોલ, યાદ કર —’

પરીક્ષામાં હું પાસ થયો, ‘યાદ કેમ ન હોય, પુંડરીકભાઈ? એ અંકલ તો ઘણી વાર રાત્રે અમારે ઘેર આવીને બેસતા. ભાઈની જેમ એમને પણ જૂની ફિલ્મો અને ગાયનોનો શોખ. એ બે ભેગા થાય એટલે પતી ગયું!’

મને નામ પણ યાદ આવ્યું, ‘સિંગલસાહેબ ટેલિફોન ડિપાર્ટમેન્ટમાં એન્જિનિયર હતા. એ લોકો ચંદીગઢના —’

‘રોંગ! નોટ ચંદીગઢ, નો!’

‘તો?’

‘પહાડી હવા, ઝરણાંનું પાણી, સિમલા!’

‘એમ? મને એ ખબર નહોતી.’

‘સ્કિનમાં જે લાલી હતી, અહોહો, લાઈક એન એપલ!’ એ આંખો ઝીણી કરી હસવા લાગ્યા, ‘સફરજન જોયું છે, સફરજન?’

મેં કહ્યું, ‘સાચી વાત, પુંડરીકભાઈ. આપણા કરતાં એ લોકો વધારે હેલ્થી લાગે, સિંગલસાહેબ પોતે, હશે પાંત્રીસ-ચાલીસના, પણ —’

‘સિંગલ કે ડબલ, એની વાત છોડ, યાર! ઘેર વોજ એ ગર્લ!’

‘હતી ને, સિંગલસાહેબની બેબી, દાદર ઊતરીને ઘણી વાર અમારા ઘરમાં આવી જતી —’

‘બેબી નહીં, ગર્લ! આઈ મીન યંગ વૂમન!’

એમને મારી બાઘાઈથી ત્રાસ થતો હતો, ‘એન્ડ આઈ ડોન્ટ મીન હિઝ ફેટ વાઈફ!’

‘હા, હા. સાહેબનાં બહેન હતાં ને —’

‘થેસ! એની સિસ્ટર!’

એમની જીભ સિસકારા લેવા લાગી.

‘હશે વીસ-એકવીસની. સો... ફેન્ટાસ્ટિક!’

શું બોલવું તે મને સૂઝતું નહોતું.

‘તારે આંખો હતી કે નહીં? કઈ દુનિયામાં જીવતો હતો?’

આ ઉપાલંબથી મને ખોટું લાગ્યું નહીં. ખરેખર, મારી પાસે એ પ્રકારની આંખો નહોતી. યુવાન સ્ત્રી. મારા કરતાં ઠીકઠાક મોટી. કામ વગર નીચે ઊતરતી નહીં. ક્યારેક અલપજલપ જોઈ હશે.

‘શું છોકરી હતી, બાપુ!’

*

‘મારે તો સામનેવાલી ખિડકી !’

આ ઉદ્ગાર પેન્ટનાં ખિસ્સાં ફેંદતાં ફેંદતાં કર્યો. કારની ચાવી અને હાથરૂમાલ નીકળ્યાં તે પાછાં મુકાઈ ગયાં. ‘ચેન્જ હતું ક્યાંક —’

સમાપનની તૈયારી. સંગીતનો કાર્યક્રમ તો ક્યારનોય પૂરો થઈ ગયો હતો; શ્રોતાઓનો હવે થયો. ચેન્જ કહેતાં પરચુરણ શોધાઈ રહ્યું હતું તે દક્ષિણામાં આપવાં માટે.

છેલ્લે છેલ્લે મારું મન થોડું ડહોળાઈ ગયું હતું, છતાં પ્રધાન ભાવ તો ધન્યતાનો જ હતો. વૃક્ષ નીચે સંગીતસભા થઈ અને મને મારું પ્રિય ભજન સાંભળવા મળ્યું : સૂત્રધાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત ન કરું તો હું નગુણો કહેવાઉં.

હાથ જોડી, મસ્તક નમાવી મેં કહ્યું, ‘પુંડરીકભાઈ, આપનો આભાર !’

‘આભાર કેવો ?’

‘આપણે મળ્યા તેનો આનંદ. ભજન સાંભળ્યું તે નફામાં.’

છેવટે પાકીટ નીકળ્યું, કોટનાં ઊંડાણોમાંથી.

‘એવું હોય, યાર ! યૂ આર લાઈક માય યંગર બ્રધર !’

‘આવાં માણસોની સામે જોવાની કોઈને પડી નથી અને તમે, ખાસ તકલીફ લઈને —’

‘લે, અલ્યા -’ કહેતાં એમણે પાંચની નોટ ભજનિકના હાથમાં મૂકી. સાથે એમનું વિઝિટિંગ કાર્ડ નીકળ્યું તે મને આપ્યું, ‘નિરંજનને પણ નંબર આપજે. ખાસ કહેજે કે મારો કોન્ટેક્ટ કરે.’

સામાન્ય રીતે આવા પ્રસંગે લોકો બે-પાંચ રૂપિયા જ આપતા હોય છે. એ ધોરણ પ્રમાણે પુંડરીકભાઈના દાનની રકમ યોગ્ય જ હતી. વળી, એમણે કરેલા માનવતાના કાર્ય પછી દાન-દક્ષિણા ગૌણ બની જતાં હતાં. જ્યારે, મારી પાસે તો કદર કરવા માટે રૂપિયા સિવાય અન્ય કોઈ માધ્યમ નહોતું.

તેથી, સોની નોટ થોડા સંકોચ સાથે બાલિકાના હાથમાં મૂકતાં મેં બચાવ કર્યો, ‘પુંડરીકભાઈ, મને કંઈક વિશેષ લાગણી આ દીકરી માટે થઈ. જુઓ ને એની આંખો —’

‘યેસ, યેસ ! મારો નેચર પણ તારી જેમ સેન્સિટિવ છે. એટલે તો, સહેજ પણ ડાઉટ જેવું લાગે ત્યાં પહોંચી જાઉં છું.’

મને આ ઊથલો સમજાયો નહીં, ‘ડાઉટ ?’

‘પેપરમાં વાંચતો નથી ? આવી છોકરીઓને ઉપાડી જવી, પછી એમનું એક્સપ્લોઈટેશન; સો શોકિંગ !’

‘પણ આ તો —’

‘રીતસર ધંધો કરાવે છે એમની પાસે !’

એ જાગ્રત નાગરિકના ઝનૂનથી બોલી રહ્યા હતા. સ્વર નીચો કરવાનો વિચાર એમને ન જ આવે.

ઝડપથી એમના ખભે હાથ મૂકતાં મેં કહ્યું, ‘નીકળીશું, પુંડરીકભાઈ?’

‘છોડતો નથી ! આવા તો ઘણા સાલાઓને પકડીને પોલીસના હવાલે કર્યા છે.’

છોકરી સમજતી નહીં હોય. એનું હાસ્ય અકબંધ હતું, પણ બાપની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં હતાં. રાંક બની એ મારી સામે હાથ જોડી રહ્યો હતો.

નાટકનો આ અનપેક્ષિત, વિકૃત અંક તે જ સ્થળે ભજવાય એ જરૂરી નહોતું, પણ પુંડરીકભાઈ ખસતા નહોતા. સમાજસેવાના નશામાં એ ચકચૂર હતા.

‘એટલે આને પકડીને લાવ્યો અને બેસાડ્યો કે સાલા, તું આર્ટિસ્ટ હો તો ગા અને હું જોઉં.’

હળવા ધક્કે એમને ગતિ આપતાં મેં કહ્યું, ‘ઘણું મોડું થયું છે. મારે હજુ રસ્તામાં બે-ત્રણ કામ બાકી છે.’

એક ડગલું ચાલીને એ ઊભા રહ્યા, ‘જોકે, આ માણસ મને જેન્યુઈન લાગ્યો. તારું શું કહેવું છે?’

‘તમે જજ છો, પુંડરીકભાઈ. તમારી કોર્ટે ગુનેગારને નિર્દોષ જાહેર કર્યો, તો હવે મારા પ્રમાણપત્રની શી જરૂર છે?’

એ ખુશ થઈ ગયા, ‘નામ ભૂલી ગયો, કમલ ને?’

‘જી, ભરત.’

અમે એમની કાર પાસે જઈને ઊભા રહ્યા.

‘બાકી એક વાત કહું, દોસ્ત. તું મળ્યો અને જલસા થઈ ગયા !’

ગાડીનું બારણું ઉઘાડ્યું, ડાબો પગ અંદર મૂક્યો અને એ મુદ્રામાં સ્થિર થઈ ગયા. ચહેરા પર થોડી રમૂજ, થોડી રસિકતા. એમના મનોજગતમાં જે રંગીન ખેલ ચાલી રહ્યો હશે તેની કલ્પના હું કરી શકતો હતો : સિમલા, એની આબોહવા, લાલ સફરજન. સામનેવાલી ખિડકી. અલપઝલપ દેખાઈ જતી સુંદરીની આછી રેખાઓ –

મને અપેક્ષા હતી અદ્ભુત ઉદ્ગારની, પણ વિકલ્પે એમણે મારી સામે જોઈને આંખ મિચકારી અને સ્ફૂર્તિથી ગાડીમાં બેસી ગયા.

બારી પાસે...

રાજેન્દ્ર પટેલ

બારી પાસે બેસીએ ત્યારે સૌ પહેલાં તો એક ખલીપાનો અનુભવ થાય છે. જાણે કશુંક આપણામાંથી ઓછું થઈ ગયું હોય તેની આપણને એકાએક ખબર પડે છે. પછી તરત અતીતમાં સરી જવાય છે અને ત્યારબાદ બારી બહારનું જે કંઈ હોય તે ગમવા લાગે છે. ખાસ કરીને આકાશ. તે આપોઆપ છવાઈ જાય નજરમાં અને ધીરે ધીરે મનમાં તે સરી જાય ને પછી પંડમાં... પછી કોણ જાણે એક વિષાદ ઘેરી વળે અને તેનું શૂળ ગમવા લાગે... વીતેલાં વર્ષોની જેમ.

ઋતુએ ઋતુએ અલગ અનુભવ થતો હોય છે બારી પાસે. અરે, દિવસના દરેક સમયે જુદી રીતે બહારની પ્રકૃતિ જોવા મળે છે, જોકે બધો આધાર આપણે કેમ જોઈએ છીએ તેની ઉપર હોય છે. જ્યારે બહાર ધોધમાર વરસાદ વરસતો હોય અને બહારના વરસાદની થોડીક વાદળ આપણાથીય અજાણે સરી જતાં આંસુમાં ભળતી હોય ત્યારે બારી તો નિમિત્ત બની જતી હોય છે. જે સ્વજને કાળના નહોર ઉપર શીતલ સ્પર્શ કર્યો હોય તે અનાયાસ યાદ આવી જાય. જે ભુલાઈ જતું હોય છે આપણા મનના પડળમાં તે અચાનક બહાર આવે છે, બારી પાસે.

બારી છે તો આકાશ હશે જ, તેવો સંધિયારો સતત રહે છે. સવાલ બસ બારી ભણી એક પગલું ભરવાનો હોય છે. શ્રી અરવિન્દના એક કાવ્ય ‘ધ લિટલ મોર’ની અંતિમ પંક્તિની જેમ ‘...અ સ્ટેપ, એન્ડ ઓલ ઈઝ સ્કાય એન્ડ ગોડ’. આ બારી પગલું છે સ્વથી સમષ્ટિ સુધીનું. બહુ વિરલાઓ સાચા અર્થમાં બારી તરફ પગલું ભરી તેની પાસે બેસતા હોય છે !

બારી પાસે બીજી અનુભૂતિ પ્રેમની થતી હોય છે. કેવો પ્રેમ ? મીરાં કહે છે, ‘ઊંચે ઊંચે મહલ બનાઉં બીચ બીચ મેં રખૂં બારી’ - ઐશ્વર્ય પાછળની દોડમાં આપણે નાનકડા ઘરને ય દૂર્ગ બનાવી દઈએ છીએ ત્યારે આ બારી જ એકમાત્ર બચાવે છે, આપણને આપણાથી. બારી જેમ આપણા માટે અરીસો અને દૂરબીન છે તેમ તે આપણી પરંપરા સાથેય જોડનારી કડી છે જે આપણને જોડે છે ભવિષ્યની ક્ષણો સાથે.

આઈરીશ કવિ સીમસ હીનીનું એક સરસ કાવ્ય છે - ‘ફોલોઅર’. તે રૂમમાં બારી પાસે કંઈક લખતા બેઠા છે, અને તે બારી બહાર જુએ છે. બટાકાના ખેતરમાં બટાકા ખોદતા બાપુજીની પૂંઠ દેખાય છે. કવિ જોઈ રહે છે એ ખેડૂત પિતાને અને કહે છે...

‘શૈશવમાં હું હંમેશાં
 બાપુજીના વિશાળ પડછાયામાં
 તેમની પાછળ પાછળ આખા ખેતરમાં ફરતો.
 પણ આજે,
 તે મારી પાછળ લથડતા લથડતા ચાલતા રહે છે,
 અને કદી હટશે નહીં.છ

બાળક હોઈએ ત્યારે આપણે આપણી પરંપરાને અનુસરીએ છીએ, જેમ પિતાને અનુસરતું સંતાન. પછી મોટા થઈએ અને કદાચ એ વડીલો ના હોય ત્યારે પણ આપણને લાગે છે જાણે તેઓ આપણી પાછળ પાછળ હજુ ચાલે છે. વાત તો પરંપરાની અને વારસાની છે, માનવીય આનુવંશિકતાની છે.

માનવઈતિહાસમાં ત્રણ મહાન ક્રાંતિકારી શોધ છે : અણુ (atom), બાઈટ (byte) અને જીન (gene)ની શોધ. આ ત્રણેમાં જીનની શોધ સૌથી વધુ મનુષ્યના અસ્તિત્વ સાથે અનુબંધ ધરાવે છે. જીન એ માનવઈતિહાસની કડી છે. કવિ સીમસ હીની આ પરંપરાનું અનેરું મહત્ત્વ આંકે છે. એક લઘુ કાવ્યમાં એ પ્રતીકાત્મક રીતે પોતાના વારસા વિશે વાત મૂકે છે :

‘પંથક છે ભયંકર
 છતાં આ વર્ષે બરફવર્ષાનો સામનો કરું
 પિતાની લાકડી વડે.’

પિતાની આ લાકડી પરંપરાની અને સંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. તે વડવાઓની ટેકણ-લાકડી છે. એટલે જ મસમોટા બરફના તોફાન સામે તેનાથી ઝઝૂમી શકાય છે. બારી પણ આપણી ટેકણલાકડી છે, તેની ભલે સભાનતા ન હોય પણ તે આખા આકાશની આંખ બની શકતી હોય તો આપણી કેમ નહીં !

ગંજ | રમેશ કોઠારી

(આ જ વિષય પર મારા સદ્ગત અધ્યાપક અને જાણીતા નિબંધકાર શ્રી દિગ્વીશ મહેતા પાસેથી આપણને નિબંધ મળેલો છે. ગંજ સાથે મારો ભાવાત્મક સંબંધ હોઈ, મને પણ જરા જુદી રીતે ગંજપ્રવેશની ઈચ્છા થઈ આવી. અસ્તુ.)

ગંજ એટલે ખેડૂતો, વેપારીઓ અને મજૂરોનો ત્રિવેણીસંગમ. વહેલી સવારથી જ બળદગાડા, ખટારા કે ટ્રેક્ટરમાં અનાજની બોરીઓ ભરીને ખેડૂતો એક પછી એક આવતા જાય. જે તે દુકાન પાસે માલ ઠલવતા જાય અને હરાજીની વાર હોય તો ગામમાં નાનીમોટી ખરીદી કરવા નીકળી પડે.

આજથી છ દાયકા પહેલાં, મારા નગરમાં ગંજનો વ્યાપ મોટો નહોતો. ગણતરીની પંદર-વીસ પેઢી. કેલ્ક્યુલેટર કે કમ્પ્યુટર વિના સઘળો કારોબાર ચાલતો હતો. બાપદાદાની

વર્ષોજૂની અમારી એ પેઢીમાં કોઈ ને કોઈ કારણસર, દિવસમાં એકાદ વાર તો જવાનું થતું જ - પછી તે કોઈ મહેમાન આવ્યા હોય તેની જાણ કરવા માટે કે બપોરના શોમાં ફિલ્મ જોવા પૈસા લેવા જવા માટે. દુકાન અને ઘર થોડા જ અંતરે હોઈ, સેતુરૂપ ભૂમિકા ભજવવી પડતી હતી. ‘આજે તો દુકાનમાં ખૂબ માલ આવ્યો છે, ઘેર આવતાં રાત પડી જશે’ એ વણમાગ્યા સમાચાર ઘેર પહોંચાડવામાં આવતા હતા તો ઘેર બનેલી કોઈ મહત્વપૂર્ણ ઘટનાના સમાચાર પણ ગંજમાં પહોંચી જતા.

ભાઈ, અનાજની બોરીમાં, બંબી વડે વચ્ચેથી છિદ્ર પાડી નમૂનો લઈ, હરાજીમાં ઉપસ્થિત વેપારીઓને બતાવતા હતા. છેલ્લે બોલાયેલા ભાવ માટે, ‘એક વાર’, ‘બે વાર’ અને ‘ત્રણ વાર’ બોલે એ પહેલાં કોઈ આગળ વધે તો ફરી એ જ ઊંચા સાદે બોલવાનું; ગ્રાહકોને ખેડૂતના હિત માટે સમજાવવાના; હાથમાં નોંધ રાખવાનું પાટિયું લઈ, એક વક્કલથી બીજા વક્કલ સુધી ભાઈને થાક્યા વિના દોડાદોડ કરતા જોયા છે. અને હરાજી પૂરી થાય એટલે આવી જ જાય સરસ મજાની યા. માંડ પાંચ દાયકાનું આયુષ્ય ભોગવી જીવનલીલા સંકેલી લેનાર ભાઈએ યા અને ઈસ્માઈલના લીલા દોરાની બીડીને વધુ ચાહી હશે કે ખોરાકને - ખબર નથી.

એ જમાનામાં વેપારી પોતાની નિશ્ચિત વેશભૂષાને કારણે વેપારી જેવા લાગતા હતા. માથે કાળી ટોપી, મોટે ભાગે સફેદ શર્ટ, લાંગ કોટ કે બંડી, ધોતિયું, બૂટ - નિરપવાદ આ જાજરમાન વ્યક્તિત્વ ધરાવતા વેપારીઓને જોવા એ પણ એક લહાવો હતો.

ગંજમાં લાખોનો કારોબાર કરનાર વેપારીઓની ઓળખ તો મિતાક્ષરી જ રહેતી હતી જેમ કે મંગુ અમથા, મફત જેશિંગ, મોતી મોહન વગેરે. જોતજોતામાં આ આખી પેઢી કોણ જાણે ક્યાં લુપ્ત થઈ ગઈ !

નવી દુકાનોના આગમન સાથે ગંજ નાનું પડવાથી તેને બગીચા નજીક વિશાળ જગામાં ખસેડવામાં આવ્યું. યોગાનુયોગ, નવા ગંજમાં પણ અમારી પેઢીને પ્રથમ ક્રમ મળ્યો. ભાઈ ઘોડાગાડીમાં બેસીને નવા ગંજમાં જતા હતા. મારું એક સ્વપ્ન હતું કે મોટો થઈને, એમને પોતાની માલિકીની ગાડીમાં બેસાડી દુકાને મૂકી આવીશ, લઈ આવીશ, મંદિરે લઈ જઈશ. ગાડી તો આવી પણ એ ન રહ્યા. આજે કોઈ યુવાનને પોતાના પિતાને લઈને ક્યાંક જતો જોઉં છું ત્યારે મનને સારું લાગે છે. આંખો ભીની પણ થાય છે.

ગંજની વાત કરું અને અમારા તોલાટ - નાન, હેમાજી, ધરમાજી, ગોપાળને યાદ ન કરું તો કેમ ચાલે ? એમને વજનદાર અનાજની ગૂણો, એકી ઝાટકે ઉપાડી, વજનકાંટા પર ગોઠવી, તોલ લખાવતા જોઈ અમે વિસ્મયભાવ અનુભવતા. ભાઈ મોટા શેઠની આમન્યા રાખી એમની હાજરીમાં કોઈ બીડી પીતા ન હતા.

ગંજ તો સમય વીતતાં હવે તો ત્યાંથી પણ ખસીને હાઈવે પર આવી ગયું છે. ભૌગોલિક રીતે અને માનસિક રીતે પણ એ મારાથી દૂર થતું ચાલ્યું છે. ઘરમાં વર્ષો જૂનો, ગંજનો એક ફોટો છે, જેમાં ભાઈ અને બે કાકાઓ અનાજની બોરીઓ આસપાસ

ઊભા રહેલા જોવા મળે છે.

પેઢીનો ઈતિહાસ તો સૈકાજૂનો છે. જૂના લોકો પાસેથી સાંભળવા મળે છે, ‘આખા ગંજમાં સનાતનીની તમારી એકલાની પેઢી હતી તોય તમારા ભાઈ જંગી બહુમતીથી માર્કેટ ચાર્ટની ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈ આવતા હતા.’ સાંભળીને આનંદ થાય જ ને ?

ગંજ એટલે ચૈતન્ય. અહીં અનેકવિધ ગતિવિધિઓ થઈ રહેલી જોવા મળે. ક્યાંક હરાજી થતી હોય, ક્યાંક વાહનોનો ઘોંઘાટ સંભળાય. ક્યાંક ખેડૂત-વેપારી વચ્ચે ઝઘડો ચાલતો હોય, ક્યાંક માર્કેટ પર કોઈ જાહેરાત થતી હોય.

કોઈ જાતના સાજ-શણગાર વિનાના, ડીસાના મારા, એ બાળપણમાં જોયેલા ગંજનું આકર્ષણ હજીય એવું અકબંધ રહ્યું છે. મુઠા પર બેસીને હિસાબ-કિતાબ કરતા, યથાયોગ્ય સૂચનો આપતા, તામસી પ્રકૃતિના કાકાને કોઈ સાથે ઝઘડો ન કરવા સમજાવતા ભાઈને હવે ક્યાં શોધવા ? કદાચ ગંજ કરતાંય વધારે ઝડપી ગતિથી એ સ્થળાંતર કરી ગયા છે.

આજે ક્યાંક હરાજી થતી જોઈ છે. ગંજ કે સબ્જમંડી જેવાં સ્થળો નજીકથી પસાર થતો હોઈ છે ત્યારે મન આમ જ ખિન્ન થઈ જાય છે. ચારે બાજુ પથરાયેલી અનાજની બોરીઓ પરથી કૂદકૂદા કરવાની એ બાલસહજ મઝા હવે ગઈ. ‘આજે તો આડતના સો રૂપિયા મળશે’ એમ પિતા પાસેથી સાંભળવા મળતાં અનુભવેલો રોમાંચ ગયો, મજૂરો પાસેથી ક્યારેક ‘નાના શેઠ’ સાંભળવા મળતાં થયેલો ‘છૂપો આનંદ’ પણ ગયો.

ગંજે અમારી ત્રણ પેઢીને સાચવી છે. મોભો આપ્યો છે. ઘણીબધી બાબતોનું સાક્ષી રહ્યું છે. જેમણે પોતાની વગને કારણે, ઘણાંને નોકરી અપાવી હતી તે ભાઈના પોત્રોને, પૂરી યોગ્યતા છતાં નોકરી શોધવામાં તકલીફ પડે ત્યારે ‘કાળની ગતિ મહાન છે’ એ યાદ આવ્યા વિના ન રહે.

ઈતરજન માટે ‘ગંજ’ એ ભલે અન્ય સામાન્ય બજારો જેવું બજાર હોય પણ મારે મન તેનો અનેરો મહિમા છે. અહીં શું જોવા નથી મળતું ? સટ્ટામાં લાખો રૂપિયા ગુમાવવા છતાં જેના પેટનું પાંદડુંય ન હાલે એવો બેફિકર વેપારી મળે તો આબરૂ ગુમાવવાના ભયે મોતને વહાલું કરનાર પણ મળે. ભલાભોળા ખેડૂતને જાણીજોઈને છેતરનાર પણ મળે તો વધારાના પૈસા આવી ગયા હોય તો ઘેર જઈને પાછા આપી આવનાર પણ મળે.

ગંજ કોને કોને પોતાના તરફ નથી આકર્ષતું ? કોઈ ધાર્મિક કે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ માટે ફાળો ઉઘરાવવા નીકળેલા સ્વયંસેવકો, સાધુઓ, મહંતો, રાજકીય પક્ષોના કાર્યકર્તાઓના પગ મોટી અપેક્ષાએ આ તરફ અનાયાસ વળી જાય છે.

ગંજ સાથેના દેખીતા સંબંધ પર ભલે પૂર્ણવિરામ મુકાઈ ગયું હોય પણ એને આમ હૈયેથી અળગું કરવું થોડું સહેલું છે ? ગંજનાં એ ચિરપરિચિત પાત્રો – સદ્ગત ભાઈ, બંને કાકાઓ, મંગુકાકા, મફતકાકા, મોતીકાકા, ઈસ્માઈલ બીડીવાળા, તોલાટ નાન, હેમાજી, ધરમાજી, ગોપાળ – ત્યાંથી ખસતાં ખસતાં મારા અંતરમાં સ્થાન લઈને બેસી ગયાં છે. અદૃશ્ય ગંજ અંદર આકાર પામી ચૂક્યું છે. હું એને હરાજીમાં ‘એક વાર, બે

વાર, ત્રણ વાર' કહી હરગિજ કોઈને વેચી નહીં દઉં.

ઓલિવર ગોલ્ડસ્મિથના એક નાટકમાં એક પાત્ર અતીતરાગ વ્યક્ત કરતાં જૂનાં મકાનો, જૂની શેરીઓ, જૂની ખુરશીઓ, જૂની ફિલ્મો વગેરે પ્રત્યેના ખેંચાણની વાત કરે છે. કન્ફ્યુશિયસ પણ એકરાર કરતાં કહે છે કે તે કશું નવું સર્જન કરતો નથી, માત્ર ભૂતકાળમાં ડોકિયું કરી લેખનસામગ્રી લઈ આવે છે.

મારા ડીસાના ગાંધીચોકમાં સ્થિત ગંજ, તેની તમામ મર્યાદાઓ છતાં, મારા હૃદયમાં સ્થાન જમાવીને બેઠું છે. વિકાસના દૌરમાં નાનકડી હોટલ, એકમાત્ર થિયેટર, જ્યાં દેશી નાટકો ભજવાતાં હતાં તે મોઢ ઘાંચી જ્ઞાતિની વાડી પોતાનાં અસ્તિત્વ ગુમાવી બેઠાં છે અને તેમનું સ્થાન લઈ બેઠા છે ચાઈનિઝ, પંજાબી, કાઠિયાવાડી ડિશના વિકલ્પો આપતી, અઘતન સુવિધાઓ ધરાવતી હોટલો, મલ્ટિપ્લેક્સ થિયેટરો, પાર્ટી પ્લોટો. ઘોડાગાડીને બદલે સંખ્યાબંધ રિક્ષાઓ ફરતી થઈ ગઈ છે.

આ છે ગાંધીચોકથી, બગીચાથી, હાઈવે સુધીની ગંજની સફર. ડીસા જવાનું થાય છે, વિશાળ જગામાં પથરાયેલા ગંજ પાસેથી પસાર થવાનું થાય છે ત્યારે અંદર જવાની ઈચ્છા મહાપરાણે ખાળું છું. આશ્વાસન એટલું જ છે કે હજી પેલા મારા પ્રાણપ્રિય ગંજમાં છૂટક વેપાર કરનારા વેપારીઓ વિવિધ પ્રકારના અનાજના ઢગલા કરીને બેઠેલા જોવા મળે છે.

ગુમાસ્તા ધારો અમલમાં આવ્યો ત્યારે મારી પેઢીના બારણે 'રવિવારે રજા રહેશે' લખાણ જોવા મળતું હતું. હવે મારે માટે તો તમામ વાર 'રવિવાર'. ભાઈ, કાકાઓ, મજૂરોનાં સ્મરણોનો ગંજ જિવાડે છે.

સાભાર સ્વીકાર

નિબંધ

નદીગાન : પ્રવીણ દરજી, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૪૪, રૂ. ૧૨૦. સાત અંગ આઠ નંગ અને : રમણ સોની, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૫૬, રૂ. ૧૪૦. એકમેકના ઝરૂખા : પ્રવીણ દરજી, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૮૨, રૂ. ૧૭૫. પન્નાલાલ પટેલ અને યુનિલાલ મડિયાની જાનપદી નવલકથાઓ : ડૉ. નવીન ધામેચા, ૨૦૧૬, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧+૧૮૦, રૂ. ૧૮૦.

ફરી એક વાર...*

અનુ. રમણ સોની

કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે એમના મુખભાવ તમે કળી જ ન શકો. તમને ખબર જ ન પડે કે આ માણસ મજામાં છે કે કેમ. એમનો ચહેરો, વાદળ વિનાના કોરા આકાશની જેમ સાવ સપાટ, ભાવશૂન્ય હોય.

અત્યારે મારી સામે બેઠેલા છે હીરુ દત્ત — એ આવા એક માણસ છે. પચાસ ઉપરના હશે. દૂબળાપાતળા ને ઢ્યુપ્યુ મનવાળા. ચહેરા પર કરચલીઓ પડી ગયેલી છે. ચશમાંના ચળકતા કાચ પાછળ છુપાયેલાં એમની આંખોનાં પોપચાં સાવ ફિક્કાં પડી ગયેલાં છે. ટાલવાળા એમના માથા પર થોડાક તૂટકછૂટક વાળ ગૂંચાઈને પડેલા છે. વધતી વય અને લથડતી તબિયતને કારણે એમનું શરીર નમી ગયેલું છે.

‘સૌરી, એકદમ જ આવી ગયો. તમને...’ એમણે ખૂબ નરમાશયી કહ્યું.

‘ના રે, ના. આ ચોપડી અમસ્તી જોતો જ હતો’, મેં તરત કહ્યું, ને એમનો ક્ષોભ દૂર કરવા પૂછ્યું, ‘ચા લેશો ને?’

‘ના, ના, ના.’ દત્ત લગભગ ઊભા થઈ ગયા. એમણે કંઈક પાંચ-છ વાર ના, ના કહ્યું હશે.

પછી કહે, ‘હું તો... તમને એક વાત કરવા આવ્યો છું.’

આ અણધારેલા અતિથિને હું જોઈ રહ્યો. હીરુ દત્ત મારે ઘરે આવે એ બનવાજોગ ન હતું. મેં એમને આ શેરીમાંથી પસાર થતા તો ઘણી વાર જોયા છે. સવારના પ્રાદેશિક સમાચાર રેડિયો પર લગભગ પૂરા થવા આવ્યા હોય એ અરસામાં દત્ત ઓફિસે જવા નીકળતા હોય. એ ખૂબ શાંતિથી, ધીમે ડગલે ચાલતા હોય, કપડાં સાદાં પણ એકદમ સ્વચ્છ હોય અને રોજિંદી જરૂરી ખરીદી માટે એક થેલી હોય એમની પાસે. મોડી સાંજે એ પાછા ફરે ત્યારે એ થેલી ભરેલી હોય. સિટી બસની ગિરદીને કારણે એમનું શર્ટ ચોળાઈ ગયું હોય, ચહેરો સાવ થાકીને લોથ થયેલો હોય. પણ ચાલ એમની એ જ — નિરાંતવી ને ધીરગંભીર.

એ અને એમનાં પત્ની આ શેરીને પેલે છેડે એક નાના મકાનમાં રહે છે, ભાડેથી. બીજાં લોકો સાથે કંઈ વાતચીત કરતા એ ભાગ્યે જ જણાતા હોય. રોજિંદી ઘટમાળમાં જ પરોવાયેલું એમનું જીવન કશી ખટપટ વિનાનું, એકાકી અને અંતર્મુખી. ગણેશગુરી

* મનોજકુમાર ગોસ્વામીની અસમિયા વાર્તા ‘અનુનાદ’ના અમૃતજ્યોતિ મહાન્તાએ કરેલા અંગ્રેજી અનુવાદ Then There was Silenceનો ગુજરાતી અનુવાદ.

વિસ્તારની કોઈ ઓફિસમાં એ નોકરી કરે છે. બસ, એથી વધારે એમના વિશે કોઈ જાણતું નથી. પરંપરા તો, કોઈનેય એમનામાં એવો કોઈ રસ નહીં, કેમ કે એકંદરે એમના વિશે કુતૂહલ જાગે એવું ખાસ કશું હતું નહીં.

‘હા જી, કહો, શી વાત હતી?’ મેં પૂછ્યું.

‘એવું છે કે...’ દત્તે ઉદાસ નજરે આમતેમ જોયું, ‘એવું છે કે મારે એક સ્કૂટર લેવાનું છે, એટલે કે, આમ તો લગભગ સોદો નક્કી છે.’ પછી મારો પ્રતિભાવ જાણવા મારી સામે જોઈને કહે, ‘એક સેકન્ડહેન્ડ સ્કૂટર છે. મારી ઓફિસમાં એક ભાઈ છે, એમના મિત્રનું છે. કાલે તો એ મને કદાચ આપી પણ જશે. આમ તો એ માણસ છે તે ભરોસાલાયક લાગે છે, એટલે મેં બધાં કાગળિયાં પર સહી પણ કરી આપી છે. પણ... પણ હવે તકલીફ એ છે કે...’ દત્તે નિસાસો નાખતા હોય એવું મ્હાન સ્મિત કર્યું. પછી કહે, ‘મને સ્કૂટર ચલાવતાં આવડતું નથી.’

મનમાં સ્ત્રેષ્ટેક રમૂજ થઈ — ‘આ ભાઈ તે વળી સ્કૂટર પર?!’ પણ રમૂજનો ભાવ મોં પર લાવ્યા વિના, એમની વાતને ટેકો આપવા ગંભીરતાથી મેં કહ્યું, ‘તમે સ્કૂટર લેવાનું નક્કી કર્યું એ તો બહુ સારું કર્યું કહેવાય. સિટી બસમાં હાડમારી બહુ, ને રિક્ષા તો મોંઘી પડે. અને, તમારો સમય પણ બચશે.’

‘પણ તમે મને ચલાવતાં શીખવશો ને? એટલે કે... જો તમને સમય હોય તો.’ કહીને દત્તે શ્વાસ હેઠા મૂક્યા.

એમણે મને અવારનવાર મારા મિત્રોની બાઈક દોડાવતો જોયો જ હશે. વળી, આ દિવસોમાં મારે થોડીક નવરાશ પણ હતી. નદીમાં પૂર આવેલું એથી મારું કોલકાતા જવાનું પણ ઠેલાતું જતું હતું. એટલે હું દત્તને સમય આપી શકું એમ હતો. બીજે દિવસે મેં એ સ્કૂટર પર નજર કરી. મશીન જૂનું, કંઈક ખખડેલું લાગ્યું. ઘણું વપરાયેલું હતું — માર્બલો ફર્યું હશે. હેડલાઈટનો કાચ તૂટી ગયેલો હતો, સાયલેન્સર પાઈપનું ઢાંકણ હતું નહીં. સીટ પણ ખાસી ફાટેલી હતી. દત્તે એની જે કિંમત ચૂકવેલી એ ઘણી વધારે કહેવાય. મેં ઘણી કિક મારી. મને તરત ખ્યાલ આવી ગયો કે બધું સખજડખજ છે.

છેવટે સ્કૂટર ચાલતું તો થયું પણ એનો થથરાવી દેતો ઘરઘરાટ આખી શેરીમાં ફેલાઈ ગયો. મશીનની અગણિત ખરાબીઓ ઉઘાડી પડી ગઈ.

હીરુ દત્ત તો, સ્કૂટર ચાલુ કરવાની મારી આ ક્રિયાને બહુ પ્રસન્ન નજરે જોઈ રહ્યા હતા — એમને એ ગજબ કરામત લાગતી હશે એટલે એમની એ ખુશી એ વચ્ચે વચ્ચે એમનાં પત્નીને પણ દેખાડતા જતા હતા ! ઘરના થાંભલાને અઢેલીને ઊભેલાં શ્રીમતી દત્ત પણ મારી કામગીરીને ઉત્સુકતાથી જોતાં હતાં.

સ્કૂટરના આ ઘોંઘાટ વચ્ચે પણ સંભળાય એટલા મોટા અવાજે દત્તે પૂછ્યું, ‘ચાલે એવું તો છે ને?’

‘ચાલે એવું તો છે, થોડું રિપેર કરાવી લેવું પડશે.’

ચાર દિવસના અથાક પ્રયત્નો પછી દત્ત હવે જાતે જ સ્કૂટર પર સવાર થયા. માથા પર ઊખડી ગયેલા રંગવાળી હેલ્મેટ, ચહેરા પર એ જ ફિક્કું સ્મિત, પણ સ્કૂટરના હેન્ડલ

પર એમની પકડ મજબૂત. સ્કૂટરસવાર દત્ત એવા લાગતા હતા જાણે દૂરના તારકવિશ્વભણી ઉડ્ડયન કરવા તત્પર કોઈ અવકાશયાત્રી ન હોય !

‘જુઓ, કલય એકદમ છોડતા નહીં, ને એક્સિલરેટર ધીરે ધીરે ઘુમાવજો’, મેં સૂચના આપી.

‘હા, ભ...ભલે’ દત્ત જરાક ડરથી બોલ્યા. મેં કિક મારી આપી અને સ્કૂટરની એ ગર્જનાઓનો શેરીની પ્રત્યેક દીવાલે પ્રતિસાદ આપ્યો.

‘બ્રેક એકદમ ન મારશો...’, મેં ચેતવણી આપી.

દત્તનું સ્કૂટર હવે ધીમે ધીમે વેગ પકડવા લાગ્યું. પવનથી એમના શર્ટના કોલર ફડફડવા લાગ્યા. હું એમના ઘર આગળ ઊભો હતો ને દૂર જતા સ્કૂટરનો મોટો અવાજ હવે આછો થતો જતો હતો. બિલકુલ શાંતિ છવાઈ ગઈ. ક્યાંક રેડિયો પરના સમાચારનો અવાજ સંભળાતો હતો, એક બાળક ટ્રાયસિકલ ચલાવતું હતું એની ઘંટડી પણ સંભળાતી હતી, શાકભાજીવાળા ફેરિયાના સાદ સંભળાતા હતા. આ બધા અવાજો છતાં આખી શેરી દત્તના સ્કૂટરના કર્ણભેદક ઘરઘરાટને અભાવે જાણે કે શાન્ત, સ્તબ્ધ લાગતી હતી.

‘આવોને અહીં, ઘરમાં’, શ્રીમતી દત્તે ઝાંપા બહાર આવીને મને બોલાવ્યો. નમેલું શરીર, અહીંતહીં ભૂખરા થઈ ગયેલા વાળ, બીમાર રહેતાં હશે એથી કૃશ થઈ ગયેલો ચહેરો... તેમ છતાં અત્યારે એ બહુ પ્રસન્ન અને નવી તાજગીવાળાં લાગતાં હતાં.

મારે તરત એક જગાએ જવાનું હતું એટલે મેં કહ્યું, ‘થેંક યૂ, પણ હમણાં મારે બહાર જવાનું છે. જોઉં છું, સાંજે આવું છું.’

સાંજે હું ગયો. અને પછી તો એ કમ થઈ ગયો. રોજ સાંજે અમે ત્રણે જણ ગપ્પાં મારતાં હોઈએ. એમની પરસાળમાંની લાઈટ તો બંધ જ કરેલી હોય એટલે ચંદ્રનું અજવાળું સ્ટ્રીટલાઈટના અજવાળા સાથે મળીને પરસાળની ફરસ પર એક લાક્ષણિક ભાત રચતું હતું. આવા અલૌકિક પરિવેશમાં અમારી લૌકિક વાતચીતો ચાલ્યા કરતી — રમતગમતની, ને રાજકારણની, ને આપણા લોકોની, ને એવીતેવી. પેલું સ્કૂટર ઊભું હોય આંગણામાં એક બાજુ, ને ચાંદનીમાં શોભતું હોય.

હવે, પહેલાંના પેલા હીરુ દત્ત જાણે કે હતા જ નહીં — ઘણા બદલાઈ ગયા હતા. હવે શેરીમાં એમનું આવવું ને જવું ધમાકાભેર થતું. એમનું સ્કૂટર એની ગર્જનાઓથી સાંકડી ગલીને ધ્રુજાવતું હતું. આસપાસનાં દત્તની ને એમના સ્કૂટરની નોંધ લીધા વિના ચાલે એમ જ ન હતું !

મારી બારીમાંથી હું દત્તનાં આ ધૂમધડાકાવાળાં પ્રસ્થાનો અને આગમનો હંમેશાં જોયા કરતો. ક્યારેક એમણે સ્કૂટર પાછળ એમનાં શ્રીમતીજીને બેસાડેલાં હોય ને માથું હલાવીને દત્ત મને આભારભર્યું સ્મિત આપતા હોય. હાથ હેન્ડલને ચુસ્ત વળગેલા હોય, માથું જરાક આગળ ઝૂકેલું હોય, નજર એમની બરાબર સામે જ હોય, ખૂબ ધ્યાનથી એ સ્કૂટર ચલાવતા હોય — અને એનું મશીન પેલો અફર વિજયઘોષ કરતું હોય !

એક દિવસ, સાંજને વખતે, દત્તનું સ્કૂટર તીણી ચિચિયારી કરીને મારી બાજુમાં ઊભું રહ્યું. ‘ચાલો સાહેબ, નદી તરફ જરાક સેર કરી આવીએ.’ મારે એવું કોઈ ખાસ રોકાણ ન હતું એટલે હું એમની પાછળ બેસી ગયો. શહેરમાં સાંજની હંમેશની ભીડ હતી ને દત્તનું સ્કૂટર એ ભીડને ચીરીને દોડતું હતું. પવનથી એમના વાળ ને શર્ટનો કોલર ફરફરતાં હતાં.

‘બસ, આ જ જોઈતું હતું મારે — આ સ્પીડ. આ સ્પીડ મને બહુ જ ગમે છે. માણસે ક્યારેય...’ એક ટ્રક પસાર થઈ ગયો એથી એમના આગળના શબ્દો એ અવાજમાં ડૂબી ગયા.

‘શું કહ્યું?’ મેં મોટેથી પૂછ્યું.

‘એમ કે, માણસે ક્યારેય અટકવું ન જોઈએ. અટકી જવું એ મરવા બરાબર છે.’

શહેરની બહાર જતા એ રસ્તા પર અમસ્તી જ મારી નજર ફરવા લાગી. ઝગમગતી દુકાનોને, લોકોની ભીડને, આગળ જતી ગાડીઓની પાછલી લાલ લાઈટોને અને વાહનોનાં હોર્નના અવાજોને અમે ખૂબ ઝડપથી પાછળ મૂકતા જતા હતા. સહેજ આગળ જતાં વળી બેન્ડના લાઉડસ્પીકર પર કોઈ બોલિવૂડ ફિલ્મના ગીતની ધૂન સંભળાવતો એક વરઘોડો પણ પસાર થઈ ગયો. મને લાગ્યું કે દત્ત જાણે એક તરુણ યુવકની જેમ એમની આ સ્કૂટર-સવારીનો અખૂટ આનંદ લૂંટી રહ્યા છે. એમનો આત્મવિશ્વાસ આસમાને છે — ગીયર બદલવાનું, ડીપર મારવાનું, એક્સિલરેટર ઘુમાવવાનું, બ્રેક મારવાનું, એ બહુ આસાનીથી કરી રહ્યા છે.

અમે નદીકાંઠે પહોંચ્યા. આવી જગાએ પણ શહેર ક્યારો તો ઠાલવે જ છે. પણ અહીં તમને કંઈ નહીં તો થોડીક ચોખ્ખી હવા તો મળે જ છે.

‘ખરું કહું તો મારે બસ આવા ફેરફારની જરૂર હતી’ દત્તે પ્રસન્ન સ્મિત કરીને કહ્યું. કાળજીપૂર્વક એમણે સ્કૂટર પાર્ક કર્યું ને કહે, ‘આવો, પેલા બાંકડા પર જરા બેસીએ.’

સૂર્યાસ્ત થતો હતો. નદી પર રક્તિમ આભા છવાઈ હતી. થોડેક દૂર બે મશીન-બોટ સ્થિર ઊભી હતી. એની અંદર આછી બત્તીઓ ચાલુ હતી. બીજી તરફ, સાન્ધ્ય કિરણોને સંકેલતી ટેકરીઓ રાતના અંધારામાં ઊતરવાની તૈયારી કરતી હતી.

‘તમે સાહેબ, મારે માટે ઘણું કર્યું’, અચાનક જ દત્ત બોલ્યા.

‘અરે ઠીક હવે દત્ત, એમાં મારો પણ આનંદ છે.’

‘પણ મારે મન એનું ઘણું મહત્ત્વ છે. તમે મને એક મોટો ચેન્જ આપ્યો, એક હિંમત આપી. એ તાકાત મળી એ માટે હું ખરેખર તમારો બહુ આભારી છું.’ એમનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો.

હું કશું બોલ્યો નહીં. બેઠો બેઠો હું આથમતા સૂરજની સૌમ્ય જ્યોતિને નીરખતો હતો. કેટલાક આછા અવાજોને બાદ કરતાં શહેરના ઘોંઘાટોની કોઈ જ ખલેલ અહીં ન હતી.

‘થોડાક દિવસોથી હું, તમને મારી કંઈક અંગત વાતો કહેવાનું વિચારતો હતો’, દત્તનો અવાજ જાણે અનેક પ્રકાશવર્ષ દૂરના કોઈ ગ્રહમાંથી આવતો હોય એવો લાગ્યો :
પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2018

‘ઘણાં વર્ષો પહેલાની વાત છે... અમારે ત્યાં દીકરી આવી. એનું નામ અમે નીરા પાડેલું. એનો જન્મ થયો એ પછી, ડોક્ટરે કહેલું એમ, મારી પત્ની ફરી મા બની શકે એમ ન હતી. કદાચ એથી જ અમે અમારી એ એકની એક દીકરી પર ઓળઘોળ થઈ ગયેલાં. એનામાં ડૂબી ગયેલાં. તમે તો જાણે છો કે હું એક સામાન્ય કારકુન છું. પણ અમારું ત્રણેનું જીવન સુખેથી ચાલતું હતું. હું સાવ સીધો સાદો માણસ. કોઈને સાવ કાયર લાગું. પણ એટલું કે આખી જિંદગી એક ઈમાનદાર માણસ તરીકે જ જીવ્યો. મેં કોઈનુંય કદી કંઈ ખરાબ કર્યું નથી, ઈચ્છ્યું નથી. બસ, અમે અમારી સંપત પ્રમાણે દીકરીને ખૂબ લાડકોડથી ઉછેરતાં રહેલાં...

‘એક દિવસ મને ખબર પડી કે એ કોઈકના પ્રેમમાં છે. એની ઉંમર ત્યારે સોળની. છોકરો અમારા બૉસનો દીકરો હતો. એ જાણીને પહેલાં તો હું ડઘાઈ જ ગયો. હું સાવ નિરુપાય હતો. મારી સાથે કામ કરતા માણસોએ મને ખીજવવા માંડ્યો — ‘ભાઈ, તારું તો નસીબ જ ખૂલી ગયું. બૉસનો દીકરો જમાઈ, શી વાત છે !’ હું બેવકૂફની જેમ મોં હસતું રાખતો. આ દુનિયા કેવી તો નિર્દય છે એ સમજતાં મને વાર લાગી. કેમ કે, એક દિવસ એ છોકરાનું બીજે ક્યાંક લગ્ન કરાવી દેવામાં આવ્યું, ને એણે આસામની બહાર ક્યાંક નોકરી લઈ લીધી.’

હીરુ દત્ત અટક્યા. ઊંડો શ્વાસ લીધો. બોલ્યા : ‘— અને એના થોડાક દિવસો પછી... શિયાળાની ઠંડી હીમ સવારે... અમારી દીકરીએ આત્મહત્યા કરી લીધી. અને... એ વખતે, એ પ્રેગનન્ટ હતી.’

અચાનક એક કાર ભયાનક ચિચિયારી કરીને પસાર થઈ ગઈ. મેં ચોંકી જઈને દત્તની સામે જોયું. એમનો એક બાજુનો ચહેરો પાર્કની લાઈટના અજવાળાથી લેપાયેલો હતો, બીજા બાજુનો ચહેરો અંધારામાં હતો.

‘સાત વરસ વીતી ગયાં એ વાતને. આ સાતે વર્ષ કંઈ જ બન્યું નથી અમારા જીવનમાં. સાવ ઠરી ગયેલાં, સૂનકારવાળાં એ વરસોની એક એક મિનિટ જાણે અમને કચડતી રહી.

‘એટલે જ પછી એક દિવસે મને વિચાર થયો કે હું તો મારા ઓફિસના કામને લીધે ગમે તેમ કરીને આ સૂના દિવસો વિતાવીશ, પણ મારી પત્નીનું શું ? એની સ્થિતિનો હું કેમ કંઈ વિચાર કરતો નથી ? એટલે નક્કી કર્યું કે એક સ્કૂટર લઈ લઉં. કંઈ નહીં તો અમે બંને એ સ્કૂટર પર ફરવાનો થોડો આનંદ તો લઈ શકીશું. વળી ઘરમાંથી એ થોડો વખત બહાર નીકળે તો બહારની દુનિયાને પણ જરાક જોઈ શકે.

‘એકદમ નવું સ્કૂટર લેવાનું તો મને પોસાય એમ હતું નહીં, એટલે પછી આ લઈ લીધું. સિટી બસમાંની દોડાદોડી ને સમયની બચત ને એ બધું તો ઠીક છે, પણ મારે તો જીવનમાં થોડોક સળવળાટ જોઈતો હતો. અમે બંને લગભગ ઠીકરા જેવાં ઠંડાં થવા લાગ્યાં હતાં. એટલે અમારે હલનચલનની, થોડીક ગતિની, જરાક વેગની તાકીદે જરૂર હતી. એ વગર અમે જીવતાં રહી શકીએ એમ ન હતું.

‘તમે આજે એ જોયું ને કે મેં એક સિટી બસને ઓવરટેઈક કરી, ને પછી પેલી

બાઈકને, ને પછી કુટુંબકબીલાવાળી એમ્બેસેડર કારનેય પાછળ રાખી દીધી. એક જોરદાર હરીફાઈ હતી એ, ને મારા મનને એમાંથી અતિશય ખુશી મળે છે.’

દત્તે મારી સામે જોઈને એક સંતોષભર્યું સ્મિત કર્યું.

‘અને મારી પત્ની પણ, કાયમ આ ખખડેલા સ્કૂટર પાછળ હેતથી મંડેલી રહે છે. રોજ સવારે, મારો ઓફિસનો ટાઈમ થાય એ પહેલાં, ખૂબ જ કાળજીથી એને લૂછીલૂછીને ચોખ્ખું-ચણક કરી દે છે. તમને ખબર છે શું કહેલું એણે તે દિવસે ? એ કહે કે, આપણા આ સ્કૂટરનો અવાજ એવો તો જોરદાર છે કે બીજાં હજાર સ્કૂટરોના અવાજો વચ્ચેથીય હું એને ઓળખી કાઢું છું’ – એનો એ આનંદ જોઈને હું બહુ રાજી થઈ જાઉં છું.

દત્ત મારી સામે જોઈને મરક મરક હસતા રહ્યા. એમના ચહેરા પર છાયા-પ્રકાશની પેલી અદ્ભુત લીલા એવી જ પ્રસરેલી હતી. મને દત્ત, જાણે કે, બીજા કોઈ લોકના – અપાર્થિવ લાગ્યા.

નદી પરથી પવનની એક ભીની લહર આવી. પાણીની ઝાંખીભૂરી સપાટી પર પેલી મશીનબોટ હજુ એમ જ પડી હતી - ઘડીક લાગ્યું કે એ હલચલ કરી રહી છે ને અંદર ચળકતા બલ્બોનો પ્રકાશ જાણે કે ચળકતી સુવર્ણમુદ્રાઓની જેમ નદીના પાણી પર વેરાઈ રહ્યો છે.

દૂર આઠના ટકોરા થયા. ‘ચાલો, જઈએ હવે ? ઘણો વખત થઈ ગયો.’

હું દત્તની પાછળ બેઠો. રસ્તે હવે ભીડ ઓછી થઈ ગઈ હતી. મુખ્ય રસ્તા પરની નિયોન લાઈટોની હાર જાણે સંત્રી બનીને અમને રસ્તો ચીંધતી હતી. હીરુ દત્તને સ્કૂટર ચાલુ કરવામાં દસ-બાર ક્લિક મારવી પડેલી. કરંટ બરાબર જતો ન હતો, કદાચ કન્ડેન્સર પાઈપની કોઈ ખરાબી હતી.

થોડાક દિવસો બાદ એક વાર મોડી રાતે દત્તે મારે બારણે ટકોરા માર્યા. એ પરસેવે રેબઝેબ હતા ને ખૂબ જ હાંફી ગયેલા હતા. શ્રીમતી દત્ત એમની પાછળ ઊભાં હતાં. સ્કૂટર રસ્તામાં મૂકેલું હતું. મને અચરજ થયું કે પેલો પરિચિત ઘરઘરાટ કેમ ન સંભળાયો !

‘દત્તજી, કેમ આ સમયે ? શું થયું ?’

‘આ સ્કૂટર. ચાલુ કરવા ગિયરમાં નાખું છું ને તરત બંધ થઈ જાય છે. વળી આજે રવિવાર. તે ગરાજ બધાં બંધ. છેવટે હું જાતે ખેંચીને અહીં સુધી લાવ્યો.’

કોઈ મોટી તકલીફ થઈ હોવી જોઈએ. કાલે કોઈ મિકેનિકને બોલાવીશ એવી હૈયાધારણ મેં આપી. પછી એ બંને ઘરે ગયાં.

પણ મારે તો બીજે દિવસે સવારે જ, તરત કલકત્તા જવું પડ્યું. બે મહિનાની ટૂર હતી. હું પાછો આવ્યો ત્યારે દત્તના એ ઘોંઘાટવાળા સ્કૂટરનું તો હું લગભગ ભૂલી ગયેલો. બીજે દિવસે સવારે રેડિયો પર પ્રાદેશિક સમાચાર સાંભળતો હતો ને તરત એમના સ્કૂટરનો અવાજ યાદ આવ્યો. એ અવાજ સંભળાયો કેમ નહીં ? રસ્તા પર નરી શાંતિ પ્રસરેલી હતી.

સાંજે હું એમના ઘરે ગયો. એ ઝાંખી પરસાળમાં શ્રીમતી દત્ત પૂતળાની જેમ ઊભાં
હતાં. મને જોતાં જ કહે -

‘અરે તમે ? આવી ગયાં ? આવો ને ઘરમાં...’

‘દત્તજી ક્યાં છે ?’

‘હજુ આવ્યા નથી; બજારમાં ગયા હશે.’

‘ને સ્કૂટર ?’

‘અરે, એ તો સાવ ગયું. ખૂબ જ ખરાબ થઈ ગયેલું. કહે છે કે એ હવે કદીય ચાલુ
નહીં થાય...’ એટલું બોલતાં એમનો અવાજ કંપી ગયો.

બારણામાં પગ મૂકતાં જ હું ઠરી ગયો. મને લાગ્યું કે હું જ્યાં પગ મૂકી રહ્યો છું ત્યાં
સમય થીજ ગયો છે - સાવ સ્થગિત. ચોપાસનો આછો અંધકાર જાણે મનુષ્યચેતનાના
છેલ્લા ધબકાર જેવો લાગતો હતો. ઠરવા જતી ક્ષણને ઢંઢોળવાની કોશિશ કરતાં મેં કહ્યું :
‘ના, ના. કદી ચાલુ ન થાય એવું તે હોય ? એ તો જરૂર રિપેર થઈ શકશે.’ એમણે મુખ્ય
ખંડની લાઈટ ચાલુ કરી. નાનો, સાદગીવાળો એ ઓરડો સામાન્ય પણ વ્યવસ્થિત હતો.
ગોઠવેલી ખુરશીઓ, પાસે નાનું ટેબલ, ભીંત પર કેલેન્ડરો, અને એક મઢાવેલો ફોટો.
અને ત્યાં જ એક ખૂણે પેલું પ્રાગૈતિહાસિક સ્કૂટર.

શ્રીમતી દત્ત અંદર ગયાં, કદાચ ચા મૂકવા માટે. હું સ્કૂટર પાસે ગયો. માત્ર એનું
હાડપિંજર હતું. સ્ટાર્ટર તૂટી ગયું હતું, હેડ લાઈટ લબડી પડી હતી. એન્જિનનું પતરું એને
ઠેકાણે ન હતું. અંદર મશીનમાં અનેક સાંધા કરેલા હતા. કેટલાક સ્પેર પાર્ટ્સનો એક
બાજુ ઢગલો કરેલો હતો, ખલાસ, મશીન સાવ ગયું હતું. એક મૂતદેહથી વિશેષ કશું
બચ્યું ન હતું...

અને એ જ ઘડીએ મારી નજર દીવાલ પરના પેલા ફોટા પર પડી. જોયું કે એ એક
કિશોરી હતી, આનંદી અને નિર્દોષ. હા, એ એમની દીકરી નીરા જ હશે, જેણે એક
થીજેલી સવારે આપઘાત કરેલો, સાત વર્ષ પહેલાં... અને એ વખતે એ પ્રેગન્ટ હતી...

‘શું જોઈ રહ્યા છો ?’

મેં મારી જાતને તરત સંભાળી લીધી. હીરુ દત્ત બારણામાં પ્રવેશતા હતા. હાથમાં
ચીજવસ્તુઓથી ભરેલી થેલી, ચહેરો થાકથી નિચોવાઈ ગયેલો, કપડાં સિટીબસની
ગિરદીમાં ચોળાયેલાં...

અને ફરી એક વાર, એ ઓરડામાં આ ધરતી પરની સૌથી વધુ ઠરી ગયેલી એક
સ્થગિત ક્ષણ લટકી રહી હતી.

જયોર્જ ઓરવેલ વિશે થોડુંક

પ્રવીણ દરજી

કેટલાક સર્જકો તેમના દેહાન્ત પછીનાં થોડાં વર્ષો પછી, જુદી રીતે જીવતા થતા હોય છે અથવા જન્મતા હોય છે. આ વાક્ય વિચિત્ર લાગે તેવું છે અને છતાં સાચું છે. ગાંધીજી માટે મેં એકાધિક વખતે આવું લખ્યું છે. અહીં આજે જયોર્જ ઓરવેલ (૧૯૦૩-૧૯૫૦) માટે પણ મને કંઈક જુદા સંદર્ભે એવું લખવાનું મન થાય છે. કારણ કે છેલ્લા સાત દાયકામાં તેનું સાહિત્ય, તેના વિચારો વધુ ને વધુ પ્રસ્તુત થતા ગયા છે. શાળા-કાળથી લખતો થયેલો આ લેખક જીવનનો બીજો દાયકો પૂર્ણ કરવાના સમયમાં તો જાહેરમાં પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યો હતો. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે તો પેરિસના સામયિક ‘મન્ડે’માં તેનો પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ ‘લા સેન્સર એન્ડ એન્લેટર’ સૌનું આકર્ષણ બની ચૂકેલો. પછી તો તેણે પાછું વળીને જોયું નથી. પત્રકારત્વ તેનો શ્વાસ બની ગયું. તેની ચેતના અનેક રૂપે તેમાં પ્રકટતી રહી. આ ધારદાર આંખોવાળા સર્જકે તે પછી તો સમાજ, રાજકારણ, નૈતિક પ્રશ્નો કે જે કંઈ પોતાની આસપાસ બની રહ્યું હતું, અને પોતે જેને જોઈ રહ્યો હતો તે સઘળું નિર્ભય રીતે પ્રકટ કરવા માંડ્યું. કોઈ શું કહેશે કે શું માનશે તેની તેણે કદી તમા રાખી નથી. વસ્તુ જેવી છે તે રૂપે દેખાય છે અને એને તે એ જ રૂપે લોક સમક્ષ દર્શાવવા માગતો હતો. બસ, સત્યની એક ધૂન એ પાછળ રહેલી હતી. છાપાંઓમાં, દૈનિક કટારોમાં, બી.બી.સી. ઉપર તેણે લગાતાર લખ્યા જ કર્યું છે. લોકોમાં તેનાં લખાણોએ સળવળાટ પેદા કરી દીધો હતો. થિયેટર, ફિલ્મ રિવ્યૂઝ, સ્પેનિશ સિવિલવોર, જાહેર શાળાઓ, રાજકારણ, અન્ય વાદવિવાદો, સાહિત્ય – એવાં અનેક અનેક ક્ષેત્રોમાં તેની લેખિનીએ યથેચ્છ ભ્રમણ કર્યું છે. તેનાં મર્મ-કટાક્ષો સાથે લખાણોમાં પ્રકટતી તીવ્ર બુદ્ધિમત્તાએ વાચકોને નવી રીતે વિચારતા કરી મૂક્યા હતા. અંગત સ્પર્શવાળું પણ તેણે ઘણું લખ્યું છે. ૧૯૪૦ના ગાળામાં ‘ટ્રિબ્યુન’ના મંત્રીપદે રહી તેણે જે લખ્યું છે, સામાહિક કટાર ‘એઝ આઈ પ્લીઝ’ને જે રીતે તે ખીલવતો રહ્યો હતો – એ બધું એના સુવર્ણકાળ જેવું હતું. કળામાં રાજકીય લખાણને કેવી રીતે ભેગવી શકાય – તેવું તે હંમેશાં વિચારતો રહ્યો છે અને પેલા પત્રકારત્વે તેને તેનો ઉકેલ પણ સંપડાવી આપેલો. ધબકતા શબ્દોને લઈને જીવતો ઓરવેલ સર્જકો-લેખકોના ટોળાથી દૂર રહ્યો છે. તેની જમાત જુદી હતી, તેનું કૌવત જુદું હતું. નાનપણથી તેણે ‘શબ્દ’ને પામી લીધો છે. ચાર-પાંચ વર્ષની ઉંમરે તો તેણે પ્રથમ કવિતા લખી હતી. અને સોળ વર્ષની વયે શબ્દમાંથી જન્મી આવતા આનંદથી તો તે તર-બ-તર થઈ ગયેલો. લેખકો માટે તેનો પોતાનો કોઈ ઉમળકો નથી. પોતાની જાતને પણ તે એ લેખકો સાથે જ મૂકે છે ! તેમનાં સ્વાર્થી, આળસુ અને અર્થહીન લખાણો

– વ્યક્તિત્વથી તે સંતુષ્ટ નહોતો. ઓરવેલ ભલે પોતાને પણ લેખકોની એ પંગતમાં મૂકતો હોય, બાકી તેનાં શબ્દ-સૃષ્ટિ-સંવેદના જુદાં હતાં. તડ અને ફડ કહેનાર આ લેખકે પોતાના લેખનના ઉદ્દેશને સ્પષ્ટ કરતાં સાચું જ કહ્યું છે :

‘મારે વસ્તુ છે તે જ સ્વરૂપે તેને જોવી છે. મારે તેમાંથી સત્ય શોધી કાઢવું છે. તેને ભવિષ્યને માટે મારે સંઘરી રાખવું છે.’ તે ‘દરેક પુસ્તકને નિષ્ફળતા’ રૂપે જુએ છે. દરેક વખતે તેનો ઉદ્દેશ - નવી ગિલ્લી નવો દાવ - જેવો રહ્યો છે. ઓરવેલની નવલકથાઓ અને નિબંધો આજે વાંચીએ છીએ ત્યારે પણ તે કશા વ્યવધાન વિના આપણી સાથે, આપણો થઈને સીધી ભાષામાં - પ્રત્યક્ષ રૂપે વાત કરતો જણાય છે. એના વિશે ત્યાંના વિવેચકો એક વાત વારંવાર કહેતા આવ્યા છે કે ઓરવેલનાં લખાણો તેના વાંચનમાંથી નથી આવ્યાં. તેણે જે કંઈ અનુભવ્યું છે, તેમાંથી એ વધુ તો આવ્યું છે. તેનાં રાજકીય લખાણો પણ કોઈ કશી કારિકામાંથી નથી આવ્યાં, પણ તેના સીધા અનુભવમાંથી અને તે સાથેની સામેલગીરીમાંથી નિષ્પન્ન થયાં છે. તેણે પોતે પણ અનેક વાર કહ્યું છે કે જિંદગી સાથે જેનો સીધો સંબંધ નથી - આજે અને કાલે પણ - એની વસ્તુ વિશે લખવાનો કોઈ અર્થ નથી. પત્રકારત્વમાં કેટલાકો જે મનઘડંત વાતો લખતા તેનાથી પણ ઓરવેલ નારાજ હતો. તેણે તો સાદું, તેજસ્વી ભાષામાં, નિર્ભય રીતે, રાજકીય પૂર્વગ્રહો વિના લખવાનું વ્રત લીધું હતું. ઓરવેલની નિસબત માત્ર અને માત્ર વાસ્તવિકતા સાથે, સત્ય સાથે, આજ - આવતી કાલ સાથે, રહી છે. તેણે ઘણું સહ્યું - સહન કર્યું છે. અન્યાયને જોયો છે ને અનુભવ્યો પણ છે. તેથી આ સંવેદનાને તેણે બળકટ રીતે અભિવ્યક્ત કર્યા કરી છે. પછી તે તેના લેખો હોય, કટાર હોય કે કવિતા-નિબંધ-નવલ હોય. નિર્ધનતાના દિવસોમાં પણ તે ડગ્યો નથી. બીજી વખતનું ભોજન કેવી રીતે મળશે કે માથા ઉપર પોતાનું છાપરું પણ ક્યારે થશે તેવી ચિંતા વચ્ચે પણ સત્યની શગને તેણે આંચ આવવા દીધી નથી. ઓછા પગારની નોકરી સ્વીકારવી પડે તો સ્વીકારી છે પણ તે સત્ય માટે, નીડરતાથી જીવવા માટે. વધારે મળતા પગારને તેણે જરૂર ઊભી થતાં તિલાંજલિ પણ આપી છે. ઓરવેલનું અંગત, તેનું વ્યક્તિત્વ આમ કંઈક આપણા નર્મદને મળતું આવે છે. ૧૯૪૩ થી ૧૯૪૫ વચ્ચેના ગાળામાં ઓરવેલ કંઈક સરખું કહી શકાય તેવું કમાય છે, પણ તેય કંઈ પૂરતું તો નહોતું. તેની બે પ્રખ્યાત નવલકથાઓ - ‘એનિમલ ફાર્મ’ અને ‘નાઈન્ટીન એઈટી ફોર’ તેને ઠીક ઠીક કમાવી આપે છે પણ વધુ તો તેના મૃત્યુ પછી ! આ પણ વિધિની કેવી વકતા છે !

૧૯૪૧ ઓગસ્ટમાં બી.બી.સી.માં જોડાય છે પણ તે તેને સુખદ અનુભવ લેખતો નથી. છતાં ત્યાંના બે વર્ષ તેની પુષ્કતાને એક નવો જ ઢોળ ચડાવી આપે છે. ઈતર ક્ષેત્રોમાં અહીં તેનું ઉત્પન્નન ખૂબ વધે છે. અન્ય કેટલાક દેશોની સાથે ઓપન યુનિવર્સિટીઓમાં ‘ડિસ્ટન્ટ લર્નિંગ’ના અભ્યાસક્રમો કેવા હોઈ શકે - તે સંદર્ભે તેણે મુંબઈ-કલકત્તા યુનિવર્સિટીઓને પરોક્ષ રીતે નમૂના પૂરા પાડ્યા હતા. સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, મેડિસિન, એગ્રિકલ્ચર, મનોવિજ્ઞાન વગેરે અનેક વિષયો વિશે તેણે સૂચક કહી શકાય તેવું માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું છે. તેણે નાટકના અભ્યાસક્રમ વિશે પણ કેટલીક પ્રેરક વાતો

કરી છે જેનો પ્રભાવ ત્યારના ભારતના નાટ્યરસિકો પર પણ પડ્યો હતો. બલરાજ સહાની જેવા અભિનેતા તેમાંના એક હતા.

ઔરવેલ જ્યાં હોય, જેટલો વખત હોય ત્યાં તે કશુંક નવું કરવાના મતનો હતો. ગતાનુગતિકતા જેની પ્રકૃતિમાં નહોતી. ‘કંઈક નવું’, ‘કંઈક જુદું’, ‘વધારે પડકારરૂપ’ - આવુંતેવું તે સતત વિચારતો અને અમલમાં પણ મૂકતો. પ્રસારણસમયના તબક્કામાં તેણે વિશિષ્ટ રૂપે શરૂ કરેલાં સાહિત્યિક સામયિકે તે સમયના અગ્રણી કવિ-વિવેચકોને આકર્ષ્યા હતા. ‘ઈમેજિનરી ઇન્ટર્વ્યૂ વિથ જોનાથન સ્વિફ્ટ’માં તેની સાહસિક વૃત્તિનો પરિચય થઈ રહે છે. સંજોગો વિપરીત હોય ત્યારે પણ તે ડર કે ડગ્યા વિના પોતાની વાત જાહેરમાં રજૂ કરી શકતો હતો. ‘ગ્રેટ બુક્સ’ની આખી શ્રેણીમાં તેનો એવો તોખારી મિજાજ પ્રકટ થતો જણાય છે. ‘કુરાન અને દાસકેપિટલ’ અથવા તો ‘મુસ્લિમ માઈનોરિટી ઇન યુરોપ’ તેમજ કેટલીક અન્ય ચર્ચાઓમાં દિલચોરી કર્યા વિના નિર્ભયપણે તેણે પોતાના વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા છે. સરકારી પ્રતિબંધો વચ્ચે પણ તેણે કેટલાક હિંમત માગી લે તેવા વિષયો વિશે વાર્તાલાપો યોજ્યા હતા. ક્વેકર રેગ રેનોલ્ડના ‘જેલમાં લખાયેલા સાહિત્ય’ વિશેનો વાર્તાલાપ તેની ગવાહી પૂરે છે. આશ્ચર્ય એનું છે કે એ સમયમાં જ બ્રિટિશ શાસન હેઠળ ભારતમાં ગાંધીજી અને જવાહરલાલ નહેરૂને જેલના સળિયા પાછળ ધકેલી દેવામાં આવ્યા હતા. રેડિયો માટે પણ તેણે પસંદ કરેલી કૃતિઓમાં તેની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ પડતું જોવાય છે. ‘ધ એમ્પરર્સ ન્યૂ ક્લોથિસ એન્ડ ઇગ્નાઝિઓ સિલોનીઝ ‘ધ ફોક્સ’ તેનાં દૃષ્ટાંત છે. તેણે લખેલું ‘ધ વોએઝ ઓફ ધ બંગાલ’ રેડિયો-પ્લે પણ તેની નોંધપાત્ર કૃતિ છે. અલબત્ત, ભારતમાં તેને સાંભળનારની સંખ્યા રેડિયોને અભાવે ઓછી હતી તેથી તે થોડો નાસીપાસ થયો હતો.

ઔરવેલનું ચરિત્ર લખનાર, બીબીસીના વડા, લોરેન્સ બ્રાન્ડરે ‘ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપનાર’ તરીકે ઔરવેલના મહત્વના પ્રદાનની નોંધ લીધી છે. ઔરવેલનું એમ ભારત અને ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથેનું એક અનુસંધાન રહ્યું છે. ઔરવેલે બીબીસીના જોડાણ દરમ્યાન લગભગ અગિયાર જેટલા ગ્રંથો આપ્યા છે. જેમાં તેના પત્રો-નિબંધો વગેરેનો પણ સમાવેશ થયો છે. ઔરવેલ આ બે વર્ષો વિશે ‘બે નકામાં વર્ષો’ એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે તેની પાછળ અલબત્તે, તેની વેદના વાંચી શકાય છે. દરિયાપારના દેશો વિશેના કાર્યક્રમોમાં ત્યારના અધિકારી તંત્રોનો તેનો કડવો અનુભવ રહ્યો છે. ત્યાર પછી તેણે અગાઉ ઉલ્લેખ્યું છે તેમ, ‘ટ્રિબ્યુન’માં સાહિત્યિક તંત્રી-સંપાદક તરીકે કેટલુંક નોંધપાત્ર લખ્યું છે. ત્યાં તેનો ઉદ્દેશ ‘As I Please’ રહ્યો છે. તે સદા તેના મનનો રાજા જ રહ્યો. બીબીસીથી તે અહીં ઘણું ઓછું કમાતા હતા છતાં તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિને કારણે બીબીસી છોડી ટ્રિબ્યુન પસંદ કર્યું હતું. અહીં તેને લખવા માટે મોકળું મેદાન પૂરું પડાયું હતું. તેના પર કશાં નિયંત્રણો લાદવામાં આવ્યાં નહોતાં. તેણે સોવિયેટ કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી વિશે અહીં પોતાના મુક્ત વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. આવાં લખાણો વિશે કેટલાકનો વિરોધ હોય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં ઔરવેલને સાચી રીતે ઓળખનાર ટ્રિબ્યુનના ડાઈરેક્ટર એન્યુરીન બેવાને હંમેશાં ઔરવેલનો જ પક્ષ લીધો હતો, તેને જ

પ્રોત્સાહિત કરતા રહ્યા હતા. — ઓરવેલની નૈતિકતા અને તેની બુદ્ધિમત્તા — બંનેની બીબીસીના વડા રસબ્રૂક વિલિયમ્સે પણ મુક્ત કંઠે તેમના એક ખાનગી અહેવાલમાં પ્રશંસા કરી છે.

ઓરવેલ વિશે લખવું એ રીતસરનો એક પડકાર છે. સુડતાળીસ વર્ષના ટૂંકા આયુષ્યમાં તે એકથી વધુ જન્મોનું જીવી ગયો છે. તેની દરેક ક્ષણ બધી રીતે તેની સામેના એક પડકાર જેવી હતી. અહીંતહીં તેની જે અથડામણ રહી છે, વધુ સાચી રીતે કહેવું હોય તો, જે કુટામણ રહી છે તેણે જ તેનું ઘડતર કર્યું છે. તે જ તત્ત્વોએ તેને નીડર બનાવ્યો છે, સત્યાભિમુખ રાખ્યો છે. બર્મામાં પોલીસ તરીકેની નોકરી, સ્પેનિશ સિવિલવૉરમાં સીધી રીતે તેને લડવાનું બન્યું તે, ‘હોમગાર્ડના સભ્ય તરીકેનો અનુભવ, બીબીસીના અને ટ્રિબ્યુનના અનુભવ, અન્ય ક્ષેત્રોમાં તેની સામેલગીરી રહી હતી તે - જાણે કે તે અનુભવોનો ઘૂઘવતો સમુદ્ર બની રહ્યો હતો. જે જુએ તે જ પ્રકટ કરે, કશાં આવરણ રચે નહીં. તેથી જ તે તેની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘નાઈન્ટીન એઈટી ફોર’માં ઘણું દૂરનું જોઈ શક્યો. વર્તમાનની ભૂમિ પર રહીને એ કલ્પનાચક્ષુથી આવનાર સમયને નિહાળી શક્યો. તેના અનુભવોએ ત્યાં તેને અનેકશઃ સંકોર્ષો છે એનો ઈરાદો ત્યાં સોશ્યાલિઝમ પર ટીકા-ટિપ્પણ કરવાનો નહોતો. બ્રિટિશ લેબર પાર્ટીને પણ અડફેટમાં લેવી નહોતી. તેની સામે ત્યારે હતું માત્ર ડરામણું પેલું સામ્યવાદનું અને સરમુખત્યારશાહીનું વરવું ચિત્ર. તે જાણતો હતો કે પોતે તેથી જે કલ્પી રહ્યો છે તેની નજીકનું તો કશુંક જરૂર આવિર્ભાવ પામવાનું છે. બૌદ્ધિકોના મનમાં એકહથ્થુ સત્તા માટે સદ્ભાવ કેળવાતો જતો હતો તેની સામે તે સ્પષ્ટ સંકેત આપી તેનાં ભયસ્થાનો બતાવવા ઈચ્છતો હતો.

તેની બીજી સુખ્યાત નવલકથા ‘એનિમલ ફાર્મ’ એક રીતે તો રાજકીય કરતૂતોની જ પેરેડી છે. પશુ-પ્રાણીસૃષ્ટિના માધ્યમ વડે તે પોતાની વાત વધુ અસરકારક રીતે કહી શક્યો છે. રાજકારણ તેની સાતે જોડાયેલા માનવ - કેટલી હદે નકારાત્મક દૃશ્ય સર્જી શકે છે, તેનાં દુષ્પરિણામો શાં આવી શકે તેમ છે તેનો ભાવબોધ આ બંને કૃતિઓ કરાવી રહે છે. તેના નિબંધો પ્રત્યક્ષ રીતે તો તેની આ બે પ્રમુખ કૃતિઓ અપ્રત્યક્ષ રીતે તેની સત્ય માટેની જિંકરને, વિશ્વના બહેતર રૂપને જ પ્રકટ કરે છે. આ બહુઆયામી વ્યક્તિત્વને ઓળખવા તેના શબ્દોને જ ફરી યાદ કરીએ : ‘As I Please’. હા, ઓરવેલને એના એવા મિજાજમાંથી જ પામી શકાય.

સાભાર સ્વીકાર

વિદેશે મુજ મુગ્ધ ભ્રમણ : જગદીશ દવે, ૨૦૧૩, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૩૦૦. રણપંખીની પાંખ પર ટહુકતી સવાર : રોકેશ પટેલ, ૨૦૧૭, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૮૦.

રમેશ પારેખનું બાળસાહિત્ય

રાજેશ પંડ્યા

રમેશ પારેખના બાળસાહિત્ય વિશેની શરૂઆત એક કાવ્યથી કરીએ :

જા, નથી, પ્હેરવાં કપડાં
મારે નથી પ્હેરવાં !
લે ખમીસ...
લે ચઢી...
કપડાં નથી પ્હેરવાં
પવન અને તડકો યે કપડાં ક્યાં પ્હેરે છે ?
ક્યાં પહેરે છે ખમીસચઢી નાગુંપૂગું ઝરણું ?
જોને ઝાડછાંયડી રોજ મળીને
ચોરસિપાઈ રમતાં
ભણવા કોણ જાય છે ?
ખિસકોલી ને મોર ચોપડી ક્યાં વાંચે છે ?
ફળિયાનો ઊંઘણશી લીમડો સાવ ઠોઠ છે
તો ય કેટલો વ્હાલુડો છે ?
પતંગિયાં તો આઘમ્આઘે જાય
વાદળાં નદીતળાવે ધૂબકે ધૂબકે ન્હાય
એમને કોઈ વઢે છે ?
બા, હું તારો નહીં નાનિયો,
તું મારી બા નહીં,
તને જા, ઈટ્ટાકિટ્ટા !

....

આ કાવ્ય ‘ખડિંગ’ સંગ્રહમાં છે જેનું શીર્ષક છે ‘બાળપણાનું રૂસણું’. રમેશ પારેખ જ્યારે બાળકોના પિતા નહોતા ત્યારે (તા. ૨૦-૯-૧૯૭૨ના રોજ) આ કાવ્ય લખ્યું છે. એ બતાવે છે કે રમેશ પારેખને પુષ્પવયે પણ બાળવયનાં સંવેદનો કેટલાં સાહજિક છે, પોતીકાં છે. આ કાવ્યમાં હવે પછી લખાનારાં કેટલાંય બાળકાવ્યોના સંકેતો પડેલા છે. કદાચ એટલે જ આ કાવ્ય એમણે બાળકાવ્યસંગ્રહ ‘હાઉક’ની પ્રાસ્તાવિક ભૂમિકા રૂપે મૂક્યું હશે.

રમેશ પારેખના બાળકાવ્યસંગ્રહો અને બાળવાતસિંગ્રહોનાં નામ બાળસૃષ્ટિ સાથે સીધી રીતે જોડાયેલાં છે એ સાંભળતાવેંત ગમી જાય છે ને એમાંની રચનાઓ વાંચવાં પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2018

તરફ ખેંચી જાય છે. ‘હાઉક’, ‘ચી’, ‘દે તાલ્લી’, ‘હફરક લફરક’, ‘જંતર મંતર છૂ-’ એવાં બાળસહજ ને આકર્ષક શીર્ષકો છે આ બાળકાવ્ય-વાતસિંદ્રહોનાં અને એથીય વધુ આકર્ષક અને બાળભોગ્ય છે એમાંની રચનાઓ. પહેલાં ‘ઊંઘણશી લીમડો’ કાવ્ય જોઈએ :

‘બાળપણાનું રૂસણું’ કાવ્યમાં એક પંક્તિ આવી’તી : ‘ફળિયાની ઊંઘણશી લીમડો સાવ ઠોઠ છે’ એનો સ્વતંત્ર વિસ્તાર ‘ઊંઘણશી લીમડો’ તરીકે થાય છે. એ પહેલી પંક્તિ જ જુઓ કેવા લયકદાર લયવાળી છે : ‘સાવ કેવો ઊંઘણશી છે ભાઈ પેલો લીલોછમ લીમડો’ પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ ‘સાવ કેવો ઊંઘણશી છે...’ ‘કોણ ?’ની જિજ્ઞાસા જગારે. એના ઉત્તરમાં, પંક્તિનો ઉત્તરાર્ધ આવે : ‘પેલો લીલોછમ લીમડો આ પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધની વચ્ચે આવનાર ને જોડનાર ‘ભાઈ’નો ગાનઠેકો ગીત ઝીલનાર માટે કેવો કામનો ને કારગત છે એ તો ગાન-શ્રવણથી જ પામી શકાય. આ પ્રથમ પંક્તિના પૂર્વાર્ધની ગદ્યાળુતા ‘ભાઈ’ના ઠેકા પછી ઉત્તરાર્ધમાં કેવી લયવાહી બની જાય છે એ જાણવા માટે આ ગાનલીલાની સમાંતરે વર્ણલીલા પણ તપાસવી જોઈએ.

આવી એકલ ધ્રુવપંક્તિ પછી ગીતમાં ત્રણ કડી આવે છે. પહેલી કડીમાં લીમડાનાં ઝોકાં, બીજી કડીમાં લીમડાની ઊંઘ ને ત્રીજી કડીમાં લીમડાને આવતાં સપનાં એમ ત્રણેનું ક્રમિક વર્ણન છે. એમાં પ્રાસની તરલતા, ભાષાની સરલતા ને લયની રમણીયતા છે. ઊંઘણશી લીમડાનું આ ગીત ગાનાર બાળગાયકનું મનોગત પણ ‘કોઈ દી ભણવા ન જાય ભાઈ, પેલો લીલોછમ લીમડો’ એ પંક્તિમાં આબાદ ઝબકી જાય છે. એમાં લીમડા જેવી લહેરાતી સહજ બાલઅપેક્ષા છતી થાય છે.

આ અપેક્ષા ‘દરિયા પાસે જાવું છે’ ગીતની કડીએ કડીએ વધતી જાય છે. ગીતનો આરંભ જ : ‘દફતર પાટી ફેંકી મારે દરિયા પાસે જાવું છે/વારો વંડી ઠેકી મારે દરિયા પાસે જાવું છે.’ એવી બાળહૃદયી થાય છે. પછી તો ગીતની દરેક પંક્તિમાં ‘મારે દરિયા પાસે જાવું છે’ એ ધ્રુવખંડ પુનરાવર્તિત થયા કરે છે તેથી બાળકનો અવાજ ઊંચો થતો જાય, ધમપછાડા વધતા જાય ને છેવટે રડમસ ભાવે ટુકડે ટુકડે ગાય : ‘દરિયો મારી પાટી; મારે દરિયા પાસે જાવું છે/ઘૂંટવી છે ઘુઘવાટી; મારે દરિયા પાસે જાવું છે.’ આમ ‘દફતર પાટી ફેંકી’થી શરૂ થયેલું આ બાળગીત ‘દરિયો મારી પાટી’ પાસે પૂરું થાય છે. ત્યારે એ આપણી શિક્ષણવ્યવસ્થાના વાડા-વંડી સામેનો એક પ્રતિકાર બની રહે છે; અને બંધિયાર-કૃત્રિમતા સામે પ્રાકૃતિક મોકળાશનો વિકલ્પ ચીંધે છે.

આવાં જ બીજાં, વિસ્મયજન્ય પ્રકૃતિનિરૂપણનાં, બે સુંદર બાળગીત છે : ‘ચાંદરણું’ અને ‘ખિસકોલી રમે’. ‘ખિસકોલી રમે’ એ રચના જાણીતા ગુજરાતી બાળગીત ‘તું અહીંયાં રમવા આવ મઝાની ખિસકોલી/ તું દોડ તને દઉં દાવ મઝાની ખિસકોલી’ના પુનરાવતાર જેવી છે. તો ‘ચાંદરણું’નો આરંભ જેટલો સરળ છે, એટલો જ કાવ્યાત્મક પણ છે :

તડકાનું ચાંદરણું રે મને જડ્યું
ટચૂકડું પાથરણું રે મને જડ્યું
ઝગમગ ઝગમગ થાતું રે મને જડ્યું
ખોબામાં ઝિલાતું રે મને જડ્યું

સમગ્ર ગીતમાં આવી નાની નાની દસ પંક્તિઓ જ છે. દરેક પંક્તિનો 'રે મને જડ્યું'થી અંત આવે, આ ધ્રુવખંડનો આરંભ 'રે'થી થાય, એટલે એમાં વિસ્મય ઉમેરાય ને લય છંટકાય. આ બધા વિશેષોને લીધે 'ચાંદરણું' ઝગમગે પછી આવું 'ચાંદરણા' જેવું જ ઝગમગતું એનું લઘુ કાવ્યરૂપ મુઠ્ઠીમાં નહીં, હેયામાં સંતાડી દેવાનું મન થાય.

રમેશ પારેખે ઘોડો-ઘોડો રમતી વખતે ગાવાનું રમતગીત પણ લખ્યું છે : 'મારો ઘોડો'. દરેક બાળક કાં તો પપ્પાની પીઠ પર ચડીને કાં તો દાદાનો ડંગોરો લઈને આખ્યા ઘરમાં દોડાદોડી કરતા ગાઈ શકે આ ગીત : 'ઘોડો ઘુઘરિયાળો મારો ઘોડો ઘુઘરિયાળો' એ 'દડબડ દડબડ દોડે ત્યારે લાગે પાંખોવાળો' ને 'એની ઉપર બેસું ત્યારે લાગું હું મુછાળો' એવો છે આ ઘોડો ઘુઘરિયાળો.

જોકે બાળકને બધો વખત ઘરમાં જ રમવું ન ગમે. એને બહાર રમવાય જવું હોય એટલે એ જાતજાતનાં બહાનાં કાઢે. એનું ગીત છે : 'દેડકો બોલે ડરાઉં ડરાઉં/... નાના ખાબોચિયામાંથી બોલાવે મને : આવ આવ આવ.' પછી બહાર જઈને બાળક શું કરે એ તો બધાં માબાપ જાણે, પણ કવિની વાણીમાં સાંભળીએ તો મોટેરાંનેય મઝા પડી જાય એવી કવિતા કળાય : 'એક વરસાદ કાલે આવ્યો હતો/નાનું ખાબોચિયું લાવ્યો હતો/ મને થતું કે દેડકા ભેગો હુંયે ખાબોચિયામાં ન્હાઉં ન્હાઉં ન્હાઉં...' આ ગીતમાં પણ ભણવા પ્રત્યેનો અણગમો એક કડીમાં આ રીતે વ્યક્ત થયો છે : 'દેડકો કહે છે ઠેક ઠેક દેક/ બોલે કે, ચોપડી ફેંક ફેંક ફેંક/લેસન બેસન કોણ કરે - હું પાણીમાં રમવા જાઉં જાઉં જાઉં'. આમ દેડકા જેવો આનંદ ઈચ્છતું બાળક છેલ્લી પંક્તિમાં મમ્મી આગળ પોતાનો અભિલાષ રજૂ કરતાં કહે છે : 'મમ્મી તું એવો મંતર શિખવાડ કે - 'હું મોટો દેડકો થાઉં થાઉં થાઉં'.

*

રમેશ પારેખનાં આ બાળગીતો ખૂબ બાળભોગ્ય બન્યાં છે; પરંતુ એથીય વધુ ખૂબ ખૂબ જાણીતાં થયેલાં બાળગીતો છે : 'ચપટી વગાડતાં આવડી ગઈ' 'મોટ્ટો મોટ્ટો થાઉં' અને 'હું ને ચંદુ છાનામાના ફિલમ પાડવા બેઠા' આ ગીતો આટલાં બધાં બાળપ્રિય કેમ બન્યાં હશે તેનો થોડોક વિચાર કરીએ.

'બા, મને ચપટી વગાડતાં આવડી ગઈ' એ ગીત, બાળકના, પહેલવહેલી ચપટી વાગે તેના, આનંદને વ્યક્ત કરે છે. ચપટી વગાડી બાળકને રમાડવાની રીત જાણીતી છે. ધીમે ધીમે બાળક એની નકલ કરતું થાય, વગાડવા જાય પણ વાગે નહીં, ત્યારે ભોંટું પડે. જ્યારે અવાજ કરતીક ચપટી વાગે, પહેલી વાર, ત્યારે એને અજબ વિસ્મય થાય. એ વિસ્મયજન્ય આનંદ સૌપહેલાં બા (મમ્મી) આગળ પ્રગટ કરે, એટલે સંબોધન જ પહેલા આવે : 'બા, મને ચપટી વગાડતા આવડી ગઈ'. આમ તો, આ તદ્દન સાદું વિધાન છે, સાવ ગદ્યાળુ. પણ ગાતાવેંત એમાં સંતાયેલો આનંદલય છલકાય છોળે છોળે. 'આવડી ગઈ' શબ્દોમાં એના ઉમંગ-ઉછાળા દેખાય. આવી ધ્રુવપંક્તિ પછી ચપટી કેવી રીતે વાગે છે (મારી ચપટી વાગે છે પટ્ટ પટ્ટ પટ્ટ), એનો અવાજ શેના જેવો છે (જાણે ફૂટે બંદૂકડી ફટ્ટ ફટ્ટ ફટ્ટ) અને તેનું પરિણામ શું છે (પેલી બિલ્લાડી ભાગે છે ઝટ્ટ ઝટ્ટ ઝટ્ટ) એ નાની નાની ત્રણ પંક્તિઓમાં દર્શાવાય છે. જેમ પંક્તિઓ ત્રણ છે તેમ દરેક પંક્તિમાં પ્રાસનું

ત્રણ વાર પુનરાવર્તન થાય છે. એ પ્રાસશબ્દોય પાછા રવાનુકારી છે. એથી જે ધ્વનિસૌંદર્ય ઊભું થાય છે તે સમગ્ર અભિવ્યક્તિને અસરકારક બનાવે છે.

આ ગીતની બીજી કડી, પહેલી કડીની સંરચનાને બરાબર અનુસરે છે. ‘તું કપડાં ધુએ ભલે ધબ્બ ધબ્બ/હું પાણીમાં નહીં કરું છબ્બ છબ્બ છબ્બ/મારી ચપટી ભીજાઈ જાય ડબ્બ ડબ્બ ડબ્બ’ - આ ત્રણે પંક્તિમાં પણ રવાનુકારી પ્રાસયોજના છે એ જેટલી અવાજને એટલી ક્રિયાને પણ સૂચવે છે. એટલું જ નહીં, ચપટી વગાડતાં આવડી જવાથી થોડાક મોટા થઈ જવાનો સંકેત પણ ‘બા, મને મુન્ની રમાડતા આવડી ગઈ’ એ અંતિમ પંક્તિમાં કરી દીધો છે. મોટાભાગનાં બાળગીતો લયસ્તર કે વિસ્મયસ્તર સુધી સીમિત રહી જતાં હોય છે. આ ગીતમાં એ બંને સ્તર તો સિદ્ધ થાય જ છે, ઉપરાંત જેમ જેમ ગીતવિકાસ થાય છે તેમ તેમ બાળવિકાસ પણ થતો જાય છે તદ્દન સહજ રીતે, સરળમાં સરળ રીતે. રમેશ પારેખનાં બાળગીતોની બધી વિશેષતાનો આમાં સામટો સરવાળો થયો છે માટે આ એમનું પ્રતિનિધિરૂપ બાળગીત બની રહે છે.

મોટાભાગના બાળકને જો એક વાર ચપટી વગાડતાં આવડી જાય, પછી તેનો બાળવિકાસ સડસડાટ થાય. એની રમતો પણ બદલાય. હવે એને ‘મોટ્ટો મોટ્ટો થાઉં’ એવું બોલવાનું ને એવું કરવાનું મન થાય. એ મનોકામનાનું એક ગીત રમેશ પારેખે લખ્યું છે. એમાં મોટા થવાના ત્રણ અભિલાષ વ્યક્ત થયા છે : ૧. ‘મોટ્ટો મોટ્ટો થાઉં/ દાદા બની જાઉં’; ૨. ‘મોટ્ટો મોટ્ટો થાઉં / પપ્પા બની જાઉં’ અને ૩. ‘મોટ્ટો મોટ્ટો થાઉં/ ભાઈ બની જાઉં’. આવા મોટ્ટો મોટ્ટો મોટ્ટા દાદા-પપ્પા-ભાઈ બનવા માટે જે વેશભૂષા ધારણ કરવી પડે તેનું વર્ણન પહેલાં આવે. જેમ કે, દાદા બનવા માટે દોરાની દાઢી, રૂની મૂછ ને તપેલીની ટોપી જોઈએ. (‘દોરાની હું દાઢી ચોડું, રૂની મૂછ બનાવું/તપેલીની ટોપી પહેરી દરશન કરવા જાઉં’), પપ્પા બનવા માટે ચશ્માં ને છાપું ને ખુરશી જોઈએ (‘ચશ્માં પહેરું, છાપું વાચું, ડોળા કાઢું મોટા/ ડાહ્યાડમરા થઈને બેસે એના પાડું ફોટા’) અને ભાઈ બનવા માટે આવું કશું નહીં પણ નીડરતા ને સ્વાધીનતા જોઈએ (‘અંધારામાં ઊભો રહું ને બિલ્લીથી ના ડરું/હાથે હાથે નહાઈ લઉં ને ઝાઝું લેશન કરું’). એક રીતે જોઈએ તો, આ, દિવસે દાદા-પપ્પા-ભાઈ ન હોય ત્યારે, ગાવાનું મીમીકી-ગીત બની જાય છે. પણ રાત પડતાવેંત ‘હું ડાહ્યો દીકો થાઉં/તરત સૂઈ જાઉં.’ આમ સવારે, દાદાના દેવદર્શનથી ને પછી પપ્પાના સમાચારવાચનથી શરૂ થયેલું ગીત, રાતના સૂઈ જવા સાથે યોગ્ય રીતે પૂરું થાય છે. એમાં સમયસંકલના ને ગીતસંરચનાનો સમન્વય જણાશે.

રમેશ પારેખની આ ગીતત્રયીમાં ત્રીજું ગીત છે ‘ફિલમ પાડવા બેઠા’. એમાં બાળવિકાસનો ત્રીજો તબક્કો દર્શાવાયો છે. આ તબક્કે જાતભાતના અખતરાઓ કરવાના શરૂ થાય, છાનામાના. કાતરિયામાં, લેસન પડતું મૂકી, સમોવડિયા ભેરુ-ભાઈબંધ સાથે. એનું નામ કોઈ પણ હોય. આ ગીતમાં ‘હું’નો ભાઈબંધ ‘ચંદુ’ બને છે ને રમત છે ફિલમ પાડવાની. પહેલી કડીમાં એનું વર્ણન છે : (‘હું ને ચંદુ છાનામાના કાતરિયામાં પેઠા/ લેસન પડતું મૂકી ફિલમ ફિલમ રમવા બેઠા’). પછીની બે કડીમાં ફિલમ પાડવા માટેની સામગ્રી ને ઉપકરણો ભેગાં કરવાનું વર્ણન છે. ગીતના ઉત્તરાર્ધમાં, કાતરિયામાં જ બને

તેવી ઉંદર-બિલાડીની ઝપાઝપી છે. ચીસાચીસ છે. પરિણામે ‘દોડંદોડા ઉપર આવી પહોંચ્યાં મમ્મી-પપ્પા/ચંદુડિયાનો કાન આમળ્યો, મને લગાવ્યા ધપ્પા.’ આમ, બાળકિશોરોની એક બપોરે, રમતના રંગમાં ભંગ પડે છે. એની નાનકડી વારતા આ ગીતમાં અસરકારક રીતે કહેવામાં આવી છે. કથનરીતિની વિચિત્ર-સુંદરતાને કારણે આ બાળગીત અત્યંત લોકપ્રિય બન્યું છે. એની લોકપ્રિયતામાં જાણીતા ગાયક-સ્વરકાર શ્રી પરેશ ભટ્ટે કરેલું સ્વરાંકન પણ એટલું જ કારણભૂત છે.

રમેશ પારેખનાં આ બધાં બાળગીતોથી ‘પાંચ ભાઈબંધ’ની રચનારીતિ ઘણી જુદી છે. આ પાંચ ભાઈબંધ છે પાંચ પંખી - ‘પોપટ ને કાગડો ને ચકલી ને કાબર ને હોલો’. જુઓ કે, પંખીનાં પાંચ નામ વચ્ચે ‘ને’ સંયોજક મૂકવાથી કેવી લયલીલા સર્જ્ય છે ! દરેક કડીની શરૂઆતમાં આ પંક્તિ આવે પણ એમાં પંખીનામ આઘાંપાછાં થતાં જાય. જે નામ પંક્તિમાં છેલ્લું હોય તે પછીની પંક્તિમાં પહેલું આવે. આમ પહેલી પંક્તિમાં પોપટ પછી હોલો પછી ચકલી પછી કાગડો પછી કાબર એમ પાંચે કડીની પહેલી પંક્તિમાં બદલાતાં નામ આવે. પંક્તિને અંતે પંખીનામ બદલાતાં જાય. એય ‘રે’ પછી પુનરાવર્તિત થાય. જેમ કે હોલો રે હોલો. ચકલી રે ચકલી, પોપટ રે પોપટ એમ. એથી લયઘુમરી રચાય. પંક્તિને અંતે આ છેલ્લા પંખીનામ સાથે ધ્વનિસામ્ય ધરાવતો શબ્દ પ્રાસ તરીકે આવે. જેમ કે, હોલો સાથે (કપાસનું કાલું) ફોલો, ચકલી સાથે તકલી, કાગડો સાથે તાગડો, કાબર સાથે ચાદર એ રીતે. એવી રચનાપ્રક્રિયાની સમાંતરે કપાસનું કાલું ફોલી, રૂ કાઢી તકલી પર તાગડો કાંતી ને સાંઠીકડાંની સાળ પર ચાદર વણી - સુધીની કાંતણ-વણાટક્રિયા ચાલતી રહે. ગીત વિકસતું રહે. પછી છેલ્લી કડીમાં આ પાંચે ભાઈબંધ-

કાબર ને ચકલી ને હોલો ને કાગડો ને પોપટ રે પોપટ
ઠંડી જો લાગે તો ચાદરને ઓઢી લે ઝટપટ રે ઝટપટ

આ બાળગીતમાં આવી, કાવ્ય-કર્પટવણાટની તાણાવાણા જેવી ઓતપ્રોત, રચનારીતિ છે. કાવ્યાન્તે, પાંચે ભાઈબંધની સહિયારી મહેનત ને સહજીવનનો મર્મ પણ પરોક્ષ રીતે વ્યક્ત થઈ જાય છે. કાવ્યરચનાની ઘણી હથોટી પછી પણ જોવા ન મળે તેવું કવિધર્મ આ બાળગીતમાં લયલીલા, ભાષાલીલા ને જીવનલીલાના ત્રિવિધ સ્તરે પ્રવર્તે છે.

*

રમેશ પારેખનાં બાળકાવ્યોમાં આમ પરોક્ષ રીતે ઘણું જીવનોપયોગી શિક્ષણ મળી રહે છે. કવિ એને ઉપદેશ સુધી લંબાવતા નથી. કદાચ એટલે જ એ બાળકો દ્વારા વધુ સ્વીકાર્ય બન્યું છે. ક્યારેક કવિ બાળગીત કે જોડકણાં દ્વારા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપે છે ત્યારે પણ એમણે બાળકોની રસવૃત્તિ અને ગ્રહણશક્તિ બંનેનો સતત ખ્યાલ રાખ્યો છે. ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ દ્વારા રમેશ પારેખના બે સચિત્ર સંગ્રહ પ્રગટ થયા છે તેમાં હેતુપૂર્વક રચાયેલી ઘણી કાવ્યરચના છે. ચીકુ, કેરી, સાકરટેટી, પોપૈયું જેવાં ફળ વિશેની રચનાઓ આ પ્રકારની છે. એમાં ‘કેરી’ સિવાયની રચનાઓ સામાન્ય છે. ‘કેરી’ની આ બે ચીરી ચાખો :

આંબાપુરથી આવી છું હું પીળી સાડી પહેરી
 અંગ્રેજીમાં મેંગો છું ને ગુજરાતીમાં કેરી
 આંબાડાળે કોયલ ગાતી મીઠું મીઠું કંઈ
 તે સાંભળતાં-સાંભળતાં હું પણ મીઠી થઈ.

રમેશ પારેખે બાળકવિતા દ્વારા, દલપતરામની જેમ બાળશિક્ષણનો ઉદ્દેશ પણ ક્યારેક રાખ્યો છે. એ માટે એમણે સાતવારનાં નામ (સોમવારે આઈસક્રીમ ખાધો / મંગળવારે શરદી જી...), અંગ્રેજી મહિનાનાં નામ અને એકથી દસના આંક વિશે મજાનાં જોડકણાં લખ્યાં છે. ‘એકડો સાવ સળેકડો/બગડો ડિલે તગડો...’ જોડકણું આખું વાંચીએ તો કવિએ એનું ‘ધમાચકડી’ નામ કેમ રાખ્યું છે તે તરત સમજાય. એકથી નવ સુધીના આંકડાની આ ધમાચકડી ઘણી રમતિયાળ કલ્પનાસભર છે. એનો અંત તો જુઓ : ‘આઠડાને ધક્કો મારી/નવડો કહેતો ખસ:/ એકડે મીડે દસ થયા ત્યાં આવી સ્કૂલની બસ.’ બસમાં બેસી સ્કૂલે પહોંચ્યા પછી તો છાનામાના શિસ્તબદ્ધ બેસવું પડે. એ પહેલાં ધમાચકડીની મજા લઈ લેવાની. ને એકથી દસના આંકેય યાદ કરી લેવાના. ભણવાની આ નવી રીત બાળકો પોતે જ શોધી લેતા હોય છે. નહિતર, બાળસહજ સ્વભાવના કવિઓ આવી અવનવીન મનગમતી રીતો શિખવાડતા હોય છે એમને.

એકથી દસના આંકની બીજી નવીન રીત ‘કુગ્ગો અને કિટ્ટા’ જોડકણામાં છે. એમાં એક બે ત્રણ ચાર -ને સાવ જુદી રીતે, લખોટીની રમત જેમ, કપ્પે દુપ્પે તિપ્પે ચોપ્પેની ગણતરી શીખવી છે. ત્યારે સિતાક, ઈઠાક, નિવાક, દિસાક જેવા નવા શબ્દો પણ કવિએ બનાવી લીધા છે.

રમેશ પારેખનાં કેટલાંક જોડકણાંમાં નાનકડી વાર્તા રસાળ રીતે રજૂ થઈ છે. જેમ કે ‘ભોપો અને ટોપો’ જોડકણું. તો, કેટલાંક જોડકણાં એમની બાલવાર્તાનાં પદ્યો છે. જેમ કે, ‘બકરી ખોવાણી.’ વગેરે. ‘જીવાજી ઊંદરડો’નું જોડકણું ઉગાજી ઊંદરડાની સાહસકથાત્રયીના આરંભમાં આવે છે. આ જોડકણાની બાળસમૂહ દ્વારા સામ્બિનય પ્રસ્તુતિ પણ થઈ શકે. એમાં જુદાં જુદાં બાળજૂથો દ્વારા જુદી જુદી કડીઓ, ‘ચૂં ચૂં ચૂં’ના અવાજો, ક્યારેક એક બાળક દ્વારા એક પંક્તિની રજૂઆત ને છેલ્લે બધાનો સામૂહિક દેકારો ‘ચૂં ચૂં ચૂં’ ને હરિયાપાટી આખા મંચ પર. આવી આવી શક્યતાઓ આ જોડકણાની પ્રસ્તુતિ દરમ્યાન ઉઘાડી શકાય. આમ એક સાદું સરળ બાળજોડકણું જોતજોતામાં બધાં બાળકોની સહિયારી નાટિકા બની જાય.

*

રમેશ પારેખની બાળવાર્તાઓ

રમેશ પારેખે લગભગ પચીસ કરતાં વધુ બાળવાર્તાઓ લખી છે. આ બધી વાર્તા કોઈ ને કોઈ રસપ્રદ તત્વને લીધે ગમી જાય તેવી છે. ‘ડાઘિયાની પૂંછડી વાંકી’ અને ‘એક હાંતું ખિસ્સું’ આ બંને વાર્તાઓ તો ગુજરાતી બાળવાર્તામાં ઘણી વિશિષ્ટ કહેવાય તેવી છે.

‘ડાધિયાની પૂંછડી વાંકી’માં પ્રાણીકથાનો ઢાંચો ખપમાં લેવાયો છે. વાર્તાને અંતે બોધ પણ તારવી શકાય છે. જોકે તે વાર્તારસને હાનિ પહોંચાડતો નથી. સમગ્ર વાર્તામાંથી એ નિષ્પન્ન થતો હોઈ પ્રતીતિજનક બની રહે છે.

આ વાર્તાના મૂળમાં ‘કૂતરાની પૂંછડી વાંકી...’ એ કહેવત પડેલી છે. આ પ્રાણીગત ખાસિયતને રમેશ પારેખ વાર્તાનું કેન્દ્ર બનાવે છે. પૂંછડી સીધી કરવા માટેના ડાધિયાના પ્રયત્નો (ને એનું પરિણામ) વાર્તારસને દ્રવતો રાખે છે. વાર્તાનો આરંભ, ડાધિયો નામના ગલૂડિયાને એની વાંકી પૂંછડી ગમતી નથી, ત્યાંથી થાય છે. માતા-પિતા પૂંછડી સીધી કરવાનો વિરોધ કરે છે. મિત્રો ઉપાય બતાવે છે ખરા પણ એ સફળ થતા નથી. એટલે ડાધિયો રડતો રડતો ભગવાન પાસે જાય છે. ભગવાનને એની દયા આવે છે ને છૂમંતર કરીને પૂંછડી સીધી કરી દે છે પણ આ સીધા થવાનો ચમત્કાર કોઈને માન્ય નથી. મા ખિજાય છે. બાપ ઘરમાંથી કાઢી મૂકે છે. ભાઈબંધ સાથે રમવાનું છોડી દે છે. એટલે ડાધિયો નિરાશ થઈ જાય છે. વાર્તાનો પૂર્વાર્ધ આવો છે.

પછીથી વાર્તામાં વળાંક આવે છે. ગામ આખું એનો બહિષ્કાર કરે છે. શ્વાનરાજાના સિપાઈઓને શંકા જતાં એને પકડી લે છે. રાજા, ગામનાં બધાં કૂતરાં એને એકેક બચકું ભરે એવી સજા ફરમાવે છે. ડાધિયો લોહીલુહાણ થઈ જાય છે. એના ઘા પાકે છે. હાલીયાલીય શકતો નથી. ઢસડાતો ઢસડાતો માંડમાંડ ભગવાન પાસે જાય છે ને પૂંછડી પહેલાં જેવી વાંકી કરી દેવાની વિનંતી કરે છે. દયાળુ ભગવાન ફરીથી છૂમંતર કરીને પૂંછડી વાંકી કરી દે છે. પછી શું થાય છે તે વાર્તાના અંતમાં સાંભળો :

ડાધિયો ઘેર ગયો. તેની વાંકી પૂંછડી જોઈ સૌ રાજી થયા. મા બોલી :
વાહ, હવે તું ડાહ્યો, બાપા કહે : તું આવી ગયો ? હવે ફરીવાર
પૂંછડી સીધી કરવાની મૂરખાઈ કરીશ મા. ટોમી કહે : હવે તું મારો
દોસ્ત. હવે હું તારી સાથે રમીશ. બધાં રાજી રાજી થઈ ગયા. એક
ડાધિયો રાજી થયો નહીં. એને તો વાંકી પૂંછડી હજીય ગમતી નથી.
પણ એ શું કરે ? ને કોને કહે ?

આખી વાર્તા બે સ્તર પર ચાલે છે. આ દુનિયામાં સીધા માણસનું કંઈ ચાલતું નથી. કોઈ સીધું-સાદું નિર્મળ જીવન જીવવા માંગે તો બીજા લોકોને એ મુદ્દલ મંજૂર નથી, એવો માર્મિક અર્થ વાર્તાના બીજા સ્તર પર રચાતો જાય છે. આ વાર્તા આપણી સમાજવ્યવસ્થા પર તીવ્ર કટાક્ષ બની રહે છે. એને આપણે પંચતંત્રીની ઘાટીએ લખાયેલી નવી પ્રાણીકથા કહી શકીએ જે વર્તમાન સંદર્ભમાં ઘણી પ્રસ્તુત ઠરે છે.

આવી જ બીજી રસપ્રદ વાર્તા છે : ‘એક હતું ખિસ્સું’. આ વાર્તા ‘ડાધિયાની પૂંછડી વાંકી’ જેવી પ્રાણીકથા નથી. એમાં કોઈ બોધ પણ નથી. એ તો છે નવા વિષયને નવીન રીતે રજૂ કરતી કલ્પનાશીલ બાળવાર્તા.

એક જમાનો હતો કે જેમાં દરજી પાસે કપડાં સિવડાવવાનાં ને પે’રવાનાં. બુશકોટમાં તો બે-બે ખિસ્સાં રાખવાનાં. નાનાં બાળકો ખિસ્સામાં જાતભાતની ચીજવસ્તુઓ રાખે. ખિસ્સા સાથે એનો જીવંત લગાવ. બાળકોના આ રસકેન્દ્રને રમેશ પારેખે ‘એક હતું

ખિસ્સું' વાર્તાનો વિષય બનાવ્યો ને વિષયની માવજત પણ વિશિષ્ટ રીતે કરી. વાર્તાનો આરંભ જ જુઓ કેવો આકર્ષક ને તાજગીસભર છે :

એક હતું ખિસ્સું. નાનકડું ને નમણું, પણ સાવ રખડું. એ નવાં નવાં બુશકોટ જુએ તો એને થાય, આવા બુશકોટ પર બેસવાની કેવી મજા પડે ? એ દોડીને બુશકોટ પાસે જાય. બુશકોટ એને જોઈને મોઢું બગાડે ને કહે : ખસ, આઘું ખસ. ભાગ અહીંથી.

...બુશકોટ એને ગંદું-ગોબરું કહે એટલે ખિસ્સું રડી પડે. આંસુનું ખાબોચિયું ભરાય. એમાં પલળી ચોખ્ખું થઈ જાય. સૂરજદાદા એને સૂકવી દે. આમ રૂપાળું બની એ દરજીભાઈ પાસે જાય. દરજી એને કરચલીયાળું કહે પણ ધોબીભાઈ ઈસ્ટ્રી કરીને ફાઈન ફાઈન બનાવી દે. ત્યારે દરજીભાઈ, નીરજભાઈના બુશકોટ પર ખિસ્સું બેસાડીને ચોંટાડી દે. પછી 'નીરજભાઈ નવો નવો બુશકોટ પહેરી બાલમંદિરે જાય તો તેની સાથે બચકડું ખિસ્સુંય રમવા જાય...' એવા વાક્ય સાથે વાર્તા પૂરી થાય.

આમ, વાર્તાના આરંભથી અંત સુધી સતત કલ્પનાનાવીન્ય જોવા મળે છે. એ જ વાર્તાનું ચાલકબળ બને છે. આ કલ્પના જેટલી સહજ છે એટલી જ વાર્તાગતિ સરળ છે. ગુજરાતી બાળવાર્તાસાહિત્યની આ અનન્ય બાળવાર્તા છે.

રમેશ પારેખની ઘણીબધી બાળવાર્તાઓમાં આવું બાળસહજ વિસ્મય અને કલ્પનાશીલતા જોવા મળશે. બાળવાર્તાનું વિષયવસ્તુ અને વાર્તાની નિરૂપણશૈલી એમ બંને સ્તરે એ કાર્યરત જણાશે. કેટલીક બાળવાર્તાનાં શીર્ષકમાં જ એનો સંકેત છે. જેમ કે 'ઝબક ઝબક સફરજન' કે 'કાગડાના પગમાં ઝાંઝર' કે 'કૂવામાં પાણીનું ઝાડ' વગેરે. આ શીર્ષકો જ કેવાં કાવ્યાત્મક છે ! 'સાઈકલ માંદી પડી' એ વાર્તા તો ખાસ જુદી તરી આવે. ત્રણ પૈડાંવાળી સાઈકલ-ટ્રાઈસિકલ એ ઊજરતા બાળકની મોટી માંગ. એની બાળરમતનો એ અન્નિવાર્ય ભાગ. (એના ઉપર રમેશ પારેખને નવીન વાર્તા લખવાનું સૂઝ્યું.) બાળકો સાઈકલને રંજાડે-બગાડે પણ ખરા. એટલે એ માંદી પડે ત્યારે એને ડોક્ટર પાસે લઈ જવી પડે. રિપેરિંગ કરી સાજી કરાવવી પડે. આવાં કલ્પનાતરંગો પર વાર્તાગતિ વહેતી રહે છે. અને વાર્તા પૂરી થતામાં તો કોઈકોઈક બાળવાચકને અને એનાં માતાપિતાઓને એમના જમાનાનું 'સાઈકલ મારી સરરર જાય/ટીન ટીન ટોકરી વગાડતી જાય...' એ બાળગીત યાદ આવી જશે એને ઝીણું ગણગણશે પણ ખરા.

*

'દે તાલ્લી'ની વાર્તાઓ અને 'હફરક લફરક'ની બાળવાર્તાઓની વચ્ચે મોટો ભેદ છે પદાત્મકતાનો. 'દે તાલ્લી'ની વાર્તાઓ માત્ર ગદ્યાત્મક છે જ્યારે 'હફરક લફરક'ની બધી વાર્તાઓમાં ગદ્ય સાથે ગીત કે જોડકણાંનું સહજ સંયોજન થયું છે. 'રોજ રોજ મજા' નામની વાર્તામાં તો ૧. 'ઘરરર કરતું વિમાન આવ્યું.'; ૨. 'નાનકડું એક પતંગિયું ભાઈ વેરીગુડ'; ૩. 'મારે ફળિયે આવીને ખિસકોલી રમે' અને ૪. 'એકડો ન આવડે

બગડો ન આવડે’ જેવી ચાર પદ્યરચનાઓ છે જે ‘હાઉક’ અને ‘ચી’માં પણ સ્વતંત્ર બાળકાવ્ય તરીકે જોવા મળશે. આવું જ ‘એક ઊંઘરો ચૂં ચૂં ચૂં’, ‘બકરી ખોવાણી’, ‘શરદી અને શાક’ તથા બીજાં જોડકણાં વિશે પણ કહી શકાય. ‘હફરક લફરક’ની વાર્તાઓમાં આમ ગેય અને કથ્ય વચ્ચે અવરજવર થતી રહે છે અને બંનેની સહિયારી મજા પણ મળતી રહે છે. ‘હફરક લફરક’ની બાળવાર્તાઓમાં જે રસપ્રદ પદ્યરચનાઓ છે તેની કલ્પનાશીલતા અને કાવ્યાત્મકતા ટૂંકમાં જોઈએ.

‘ગોપુની આંખે પાટો’ વાર્તાનું કેન્દ્ર છે ગોપુ ગધેડો. એ જ્યારે આનંદમાં આવી નાચતો-કૂદતો ગાય તે પદ્ય સારંગમથી શરૂ થાય, આ રીતે :

સારંગમ પધનિસા... સાનિધપમગરે સા...
ફરવાની કેવી મજા... ચરવાની કેવી મજા !

આ રચનામાં જે સરગમપલટા થાય છે એય આકર્ષક છે : ‘સાસા રેરે ગગ મમ, વટ મારો પડવાનો/ધન્નુ ધોબી રડવાનો, એને હું ના જડવાનો.’ અને ‘સારે ગરે મરે સાગ ધમ ધમ ચાલે પગ.’ આ વાર્તાના બીજા એક પદ્યમાં આથી જુદું સરગમ-સંયોજન મળે : તાના રેરે તામ, તમને સલામ/ઝૂકી ઝૂકી આમ તમને સલામ.’ જોઈ શકાશે કે આ વાર્તામાં, લેખકે સંગીતની સુરાવલિ અને ગધેડાના ભૂંકણની અજબ અથડામણ કરી છે.

આ જ વાર્તામાં વનુ વાંદરો ભાતભાતનાં જંગલનું વર્ણન કરે છે એ ગેયગીતની વર્ણલીલા પણ દર્શનીય છે :

છે એક જંગલ પીળું, એમાં પીળાં પીળાં ઝાડ
પીળાં પીળાં પક્ષી પ્રાણી, પીળા પીળા પહાડ

...

છે એક જંગલ ભૂરું એમાં ભૂરાં છે સૌ પ્રાણી
ઝાડ પહાડ પંખીઓ ભૂરાં, ભૂરી વનની રાણી...

...

છે એક જંગલ સોનેરી ને બીજું જાંબલી પણ છે
એ ઉપરાંત ગુલાબી છે ને બીજા બે કે ત્રણ છે
તમે કહો, આમાંથી જંગલ કયું બતાવું તમને ?
તમે કહો તે જંગલ સુધી મૂકવા આવું તમને...

આવું જ સહજ પદ્ય ‘કૂવામાં પાણીનું ઝાડ’ વાર્તામાં પણ મળશે. તેમાં એક બાજુ ‘આગળ આગળ ખિસકોલી ને/પાછળ પાંચા પટેલ રે./સાંજ પડી ત્યાં સુધી ચાલ્યા/ત્યાં દેખાય મહેલ રે...’ જેવું, કૂવામાં જતી ઊતરતી વખતનું સરળ પદ્ય છે તો, બીજી બાજુ ‘હાલોને વાવવા હાલોને વાવવા/પાંચા પટેલનું આંસુ રે/વાડીમાં ઊગશે, ખેતરમાં ઊગશે/ લીલુંચકાક ચોમાસું રે’ જેવું અર્થસંકુલ પદ્ય છે. આવા પદ્ય દ્વારા વાર્તાની તરંગલીલા વધુ કાલ્પનિક બને છે અને કૂવામાં પાણીની શોધ વધુ માર્મિક બને છે.

‘ઉગાજી ઉંદરડાની ત્રણ સાહસકથાઓમાં પણ પદ્યનો અસરકારક વિનિયોગ થયો પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2018

છે.’ ‘રાણીનો હાર ચોરાયો’ વાર્તામાં ઉગાજીનું આગમન થાય છે ત્યારે : ‘આવ્યા છે, આવ્યા છે/ઉગાજી જમાદાર આવ્યા છે/લાવ્યા છે લાવ્યા છે/ખિસ્સામાં પીપરમિન્ટ લાવ્યા છે’ એવું ઉગાજીનું આવણું ગવાય છે તે તરત ‘આલાબાપુ આવ્યા છે આવ્યા છે/સાથે શું શું લાવ્યા છે લાવ્યા છે...’ એ ‘ખમ્મા, આલાબાપુની!’ રચનાનું સ્મરણ કરાવે.

રમેશ પારેખ એમની બાળવાર્તાઓમાં ઘણી વાર રમતિયાળ પદ્ય એવી રીતે ગૂંથી લે કે વાર્તાના વાતાવરણનો અનિવાર્ય અંશ બની રહે. જેમ કે, ‘થેપલાં હતાં પંદર’ વાર્તામાં બ્રાહ્મણનાં થેપલાં કોઈ ખાઈ જાય છે પછી તેની પ્રતિક્રિયાનું જોડકણું આવે છે તે આવું છે : ‘અગડમ્ અગડમ્ અબરો/અરેરે મારો ડબરો/અષ્ટમ્ ષષ્ટમ્ એપલાં/કોણે ખાધાં થેપલાં?’ આમાં, સંસ્કૃત શ્લોકની શૈલી કેવી વિડંબના માટે યોજાઈ છે. એની પછીની પંક્તિઓ તો વાર્તાગતિને આગળ વધારનારી છે : ‘ઈડમ્ પિંડમ્ એટલાં/જેણે ખાધાં જેટલાં/અહમમ્ કહમમ્ એકો/તેને થાજો ઢેકો.’ આ પંક્તિઓ બ્રાહ્મણની શાપવાણી બની જાય છે ને તે પ્રમાણે અનુ ઊંટને આઠ, વનુ વાંદરાને ત્રણ, બકુ બતકને સાડાત્રણ તથા દગડુ દેડકાને અડધા થેપલા જેવડો ઢેકો થયો. વાર્તાને અંતે લેખકે પંદર થેપલાંનો તાળોય મેળવી દીધો.

રસાત્મક પદ્યની જેમ સર્જનાત્મક ગદ્યનાં પણ ઘણાં ઉદાહરણો આ બાળવાર્તાઓમાંથી મળશે. ‘માણાવદરનો મથુરિયો’ વાર્તામાં માણેકપરીની મદદથી મથુરિયો, રાણી માટે જે અ-પૂર્વ વાનગી બનાવે છે તેની રેસિપી ગદ્યમાં આ રીતે રજૂ થઈ છે : ‘...પહેલાં આકાશમાંથી થોડાં વાદળાં લાવીને તેના ઝીણા ઝીણા ટુકડા કર્યા. ગુલાબનાં ફૂલ પર ઝાકળ પડે તે ઝાકળની તપેલી ભરીને પેલાં વાદળના ટુકડા એમાં પલાળ્યા. પછી બે કપ ભરીને એમાં ચાંદની નાંખી. એક કપ તડકો ને એક કપ છાંયડો નાખ્યો. એને ચૂલે ઉકાળ્યું. ઠાર્યું. ઉપર તારાઓનો ભુક્કો ભભરાવીને મેઘધનુષ્યના પાંચ-સાત ટુકડા પણ નાખ્યા. બસ. જેમ દૂધપાક બનાવે એમ મેં તમારા માટે આ ઝાકળપાક બનાવ્યો.’

આવા કાવ્યાત્મક ગદ્યની સમાંતરે નક્કર વર્ણનાત્મક ગદ્યનાં ઉદાહરણ પણ ઘણાં મળશે. એનો દ્રુત ગદ્યલયપણ માણવા જેવો છે. પહેલું ઉદાહરણ ‘નદી લેવા જાઉં છું’ વાર્તામાંથી : ‘...ત્યાં તો ગડગડાટ થયો. વીજળી થઈ. ટીપાં પડ્યાં. છાંટા આવ્યા. ધાર થઈ. ચારે તરફ પાણી... પાણી... ખાડા છલકાયા... ખાબોચિયાં છલકાયાં... રેલા દડ્યા... ઝરણાં છલક્યાં... બધાં ઝરણાં ભેગાં થયાં ત્યાં તો નદી ! એક નહીં, બે નહીં, ત્રણ નહીં ને કેટલીયે...’ આમ બબ્બે શબ્દનાં નાનાં નાનાં વાક્યો દ્વારા ટીપાથી નદી સુધીના ગતિશીલ જળપ્રવાહનું વર્ણન થયું છે. આ વર્ષા વર્ણનમાં જેવો જળપ્રવાહ એવો ગદ્યપ્રવાહ ચાલે છે. બંને એકમેકમાં ઓતપ્રોત બની મ્હાલે છે. બીજું ઉદાહરણ છે ‘રાણીનો હાર ચોરાયો’ વાર્તાનો છેલ્લો ફકરો : ‘ઉગાજી ખુશખુશ. ભૂરિયો ખુશખુશ. ભૂરિયાની વહુ ખુશખુશ. ગલૂડિયાં ખુશખુશ, અને ઉગાજીનાં સૌ સગાંવહાલાંને પેટ ભરીને લાડુ જમવા મળ્યા તેથી તેઓ પણ ખુશખુશ ખુશખુશ ખુશખુશ.’ આમ, અંતિમ વાક્યમાં ત્રણ

વાર પુનરાવર્તન દ્વારા ખુશખુશનો અવાજ ચૂં ચૂં ચૂંના અવાજમાં ભળી જઈ ઉંદરડાઓના લાડુ કાતરી ખાવાના આનંદને વ્યક્ત કરે છે.

રમેશ પારેખની બાળવાર્તાઓનું કથામાળખું પણ ઘણું કલ્પનાશીલ-સર્જનાત્મક હોય છે. ‘ઊંટભાઈને ઢેકો’ અને ‘નદી લેવા જાઉં છું.’ આ બંને બાળવાર્તાઓમાં લેખકે પ્રતકથાના ઢાંચાનો આધાર લીધો છે.

‘ઊંટભાઈનો ઢેકો’ વાર્તામાં ઊંટ જંગલમાં ઢેકો (જે એને ‘થેપલાં હતાં પંદર’ વાર્તાનાં આઠ થેપલાં ખાવાથી નીકળ્યો હતો તે ?!) ફેંકવા જાય છે. ત્યારે ગલબો શિયાળ સામે મળે છે. એ જાડી પૂંછડી ફેંકવા માંગતો હોય છે, એટલે સાથે જાય છે. પછી હાથી મળે છે એય એની ભારેખમ સૂઢ ફેંકવા માંગે છે, એટલે સાથે થાય છે. એ ત્રણેય આગળ જાય છે ત્યાં સિંહ મળે છે એ કેશવાળી ફેંકવા માંગતો હોય છે તે એય સંગાથ કરે છે. આમ વારતામાં બધાંને ભેગાં કરવાની ને અંદરોઅંદર અદલાબદલી કરવાની ને પછી પ્રસ્તાવાની ને મૂળ અંગ સ્વીકારવાની દિશામાં વાર્તા સ્વાભાવિક રીતે જ વિકસતી જાય છે.

એ જ રીતે, રાણી માટે ‘નદી લેવા જાઉં છું’ કહીને નીકળનાર ઉગાજી ઉંદરડાને (ખાબોચિયામાંના કાદવથી કંટાળી ગયેલો) દામજી દેડકો મળે છે, પછી (ધૂળમાં પડ્યો પડ્યો થાકી ગયેલો) કેસુ કાચબો મળે છે. પછી નદી સુકાઈ જવાથી (જેનું પાણીની અંદરનું ઘર ખોવાઈ ગયું છે એ) માછલી મળે છે. એય પણ સૌની સાથે નદીની શોધમાં જોડાય છે. આ બધાની નદીશોધનો સરવાળો જળની જરૂરિયાને વધુ તીવ્ર બનાવે છે. આવી કથાસંરચના ‘શીતળાસાતમની પ્રતકથા’માં આવે છે. લેખકે તેનો બાળવાર્તામાં સફળ વિનિયોગ કર્યો છે.

આ વાર્તા સાથે ‘રાણીનો હાર ચોરાયો’ અને ‘ચૂં ચૂં મ્યાઉં મ્યાઉં હાઉં હાઉં’ (આ વાર્તા ઉંદર-બિલાડી-કૂતરાની છે. એનો વાર્તાના આ શીર્ષક દ્વારા જ એ ત્રણેના ધ્વનિઉદ્ગારો વડે સંકેત કરી દીધો.) આ બંને વાર્તા ઉમેરીએ તો એ ત્રણે વાર્તા ઉગાજી ઉંદરનાં સાહસ-પરાક્રમને વર્ણવતી ટ્રાયોલોજી બની રહે. જ્યારે ગુજરાતી બાળકોમાં ‘ટોમ એન્ડ જેરી’ સિરિયલ પ્રચલિત ન હતી, અને ‘સ્ટૂઅર્ટ લિટલ’ નામની હોલિવૂડની ફિલ્મ હજી આવીય નહોતી ત્યારે રમેશ પારેખે ઉગાજી ઉંદરને કેન્દ્રમાં રાખી આવી એડવેન્ચર થ્રિલર બાળવાર્તાઓની રચના કરી છે.

ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાં, આવી વિલક્ષણ બાળવાર્તાઓ જોઈને જ જાણીતા બાળસાહિત્યકાર શ્રી રમણલાલ સોનીએ કહ્યું હશે કે ‘બાળક ફરી ફરી સાંભળવા માંગે, અસંખ્ય વાર સાંભળવા છતાં જેનાથી કંટાળે નહિ, બાળકના ચિત્તને જે જકડી લે, એની કલ્પનાને રમતી કરે ને બહેલાવે, એના રોમરોમને શબ્દોના ઝંકારથી થનગનાવી મૂકે એવી હિમગિરિનાં ઝરણાં જેવી સ્વચ્છ સુંદર, લયવતી અને વેગવતી આ વાર્તાઓ છે. આ પહેલાં ગુજરાતીમાં કોઈએ (હું પણ આમાં આવી જાઉં) આવી વાર્તાઓ લખી નથી.’ (હફરક લફરક, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫).

રમેશ પારેખની આવી બાળવાર્તાઓ અને બાળકાવ્યોના પ્રેરક છે એમનાં સંતાનો

નેહા અને નીરજ. અને એમની બાળ-સર્જન-લીલાના સાક્ષી છે રસીલા રમેશ પારેખ. એમણે લખ્યું છે : ‘નેહા-નીરજ બંને નાનાં હતાં ત્યારે દરરોજ રાત્રે હીંચકા ઉપર બેસી રમેશ બંને બાળકોને વાર્તા કહે. ગીતો સંભળાવે, પણ થોડા દિવસો થાય એટલે બાળકોને અને રમેશને પણ કંઈ નવું જોઈએ. બંનેને ખૂબ મજા પડવા લાગી [...] પછી મારી અને રમેશ વચ્ચે વાત થાય કે જે ગીત અને વાર્તા બાળકોને ખૂબ જ સહેલાઈથી ગમવા માંડે છે તે બીજાં બાળકોને જરૂર ગમશે. આમ, રમેશનું બાળસાહિત્ય થોડેઘણે અંશે બંને બાળકો સાથે જોડાયેલું છે...’ (‘રમેશ પારેખ : સ્મરણપાંચમનો મેળો’, પૃ. ૬૬)

આ નેહા અને નીરજ હવે તો મોટાં થઈ ગયાં છે. એમનાં બાળકોય મોટાં થઈ રહ્યાં છે. છતાં ગુજરાતી બાળવાચકો માટે એ હજીય એમના જેવડાં જ છે. એમનાં નામની જગ્યાએ અદલાબદલી કરીને પોતે ગોઠવાઈ જાય એવા પાક્કા બાળગોઠિયા. રમેશ પારેખનાં બાળસાહિત્ય માટેનું એમનું કુતૂલલ હજી ઓસર્યું નથી. જોકે બદલાતો જતો ગુજરાતી સમાજ, બદલાઈ ગયેલી ગુજરાતી જીવનશૈલી અને અંગ્રેજી માધ્યમમાં અભ્યાસ એ બધાં કારણોસર આ બાળસૃષ્ટિ એમને, ખાસ કરીને શહેરી બાળકોને આજે થોડી અજાણી લાગે એમ બને પણ, નાનાં ગામડાંનાં બાળકો માટે તો એ હજીય પોતીકી લાગશે. કદાચ.

રમેશ પારેખનું બાળસાહિત્ય આવું, મધમધતા બગીચા જેવું, તાજગીસભર છે. એમાં બાળવાર્તાનાં રંગબેરંગી ફૂલ ખીલ્યાં છે. એ ફૂલફરતે ભાતભાતનાં પતંગિયાં ઊડાડી કરે છે. એથી હવામાં લયની રંગોળી દોરાય છે. આ બગીચામાં બાળકોની આંગળી ઝાલી, દરેક વાલીએ એક લટાર તો જરૂર મારવી જોઈએ. કોઈ એક સાંજે. પછી, સૂતી વેળા આખું આકાશ બાળકોની આંખમાં ઝળહળી ઊઠશે. ઝળહળ.

સાભાર સ્વીકાર

અર્વાચીન ગુજરાતી શોકોર્મિક કવિતા : ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી, ૨૦૧૭, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૨, રૂ. ૨૦૦.

બાળસાહિત્ય

બાળ-નાટ્યવાટિકા ભા. ૧ : પ્રતાપભાઈ ત્રિવેદી, ૨૦૧૬, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૧૦, રૂ. ૧૫૦. બાળ-નાટ્યવાટિકા ભા. ૨ : પ્રતાપભાઈ ત્રિવેદી, ૨૦૧૬, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૧૪+૧૩૦, રૂ. ૧૫૦. ચોકલેટ ગીતો : યશવંત મહેતા, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૪૦, રૂ. ૧૨૫.

થોડાં નિરીક્ષણો, 'રીઆલિટી શો' સંદર્ભે

હિમાંશી શેલત

['રીઆલિટી શો' : નવનીત જાની : લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૪, પાનાં : ૧૮૦, કિંમત : રૂ. ૨૦૦/-]

એક સજ્જ વાર્તાકાર ભાવકને બે રીતે ન્યાલ કરે. પોતાની કૃતિ દ્વારા કલાકીય પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરાવીને, અને પોતાનાં સંવેદનોની સચ્ચાઈ અને તીવ્રતાથી ભાવક-ચેતનાને સમૃદ્ધ બનાવીને. નવનીત જાની આપણાં નીવડેલાં વાર્તાકારોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, અને પ્રસ્તુત સંગ્રહ એમનો ત્રીજો છે એટલે ભાવકની અપેક્ષા ઊંચી હોવાની.

લગભગ દોઢસો પાનાંમાં વિસ્તરી 'રીઆલિટી શો'ની નવ વાર્તાઓ રચનારીતિના વૈવિધ્યથી અને એમના લાક્ષણિક ભાષાકર્મથી ધ્યાન ખેંચે છે. જે શૈલી આ વાર્તાસર્જકની ઓળખ બની છે, જે એમની નિજી મુદ્રાનો પરિચય આપે છે, એનાં કેટલાંક સૂક્ષ્મ ભયસ્થાનો વરતાયાં છે પણ એ અંગેની ચર્ચા પછી. આરંભે તો જે પ્રભાવક લાગે છે એનો ઉમળકો વહેંચવો ઘટે.

સંગ્રહની પ્રથમ કૃતિ 'રીઆલિટી શો' મોટેરાંઓનાં સ્પર્ધાત્મક માનસ અને નાદાની વચ્ચે અટવાતી બાળકી પુત્રીની તાણ તાદૃશ કરે છે. ત્વરિત ગતિમાં રચાતી દૃશ્યાવલિ અને ધારદાર વ્યંગ વાર્તાને નક્કર ભૂમિકાએ મૂકી આપે છે. સાંપ્રત પ્રજામાનસનું રસપ્રદ ચિત્ર અહીં સાંપડે.

અન્ય રચના 'મોટો' એક સશક્ત કલાકૃતિ છે. વિષાદનો ઓથાર અહીં બારીક વિગતોથી સમૃદ્ધ એવાં લઘુચિત્રોમાં વિસ્તરે છે. રાંકડા અંધારા ઘરમાં જીવતા અપંગ બાપુ અને એમની ચાકરીમાં ખડે પગે રહેતા શંભુનાં વર્ષોને પડેપડ ખોલી આપવામાં આ નાનાં નાનાં ચિત્રોનું મોટું પ્રદાન છે. વાર્તાના આરંભથી અંત સુધી અનુભવાતા અવસાદના ભારને હળવો કરે છે પેલા છ શબ્દોનો ચમત્કાર : 'ભગવાન જેવો ધણી છે. સુખી છીએ' અનેસ્તરીય આ વાર્તા સર્જકતાનું નોંધપાત્ર ઉદાહરણ છે.

'દાદાચરિત-માનસ'માં વૃદ્ધજનની એકલતા અને અસહાયતામાં ભાવકનો સહજ પ્રવેશ સર્જકની કથનશૈલીની ઉપલબ્ધિ છે. 'તાવડીમાંના રોટલા જેમ' દાદા 'વેળાવેળાના પડ' ઉથલાવતા રહે છે, જેમાંથી 'શેકાયેલી જૂની ક્ષણોની અજાણી સોડમ' આવે છે. જે

‘વૃદ્ધ બોલીની કુમાશથી આખું ઘર ગાભા જેવું થઈ જતું’ એ દાદા મૌનમાં સરી પડે છે, અને કમશ: ‘નાનકડા બાગમાં જગ્યા રોકતું ઠૂંઠું’ હોય એમ જીવે છે. અને એકસો છ વર્ષે જ્યારે દુનિયા છોડે છે એ પહેલાં જ ખરેખર તો દુનિયા છોડી જ દીધી હોય છે ને ?

‘પતિ, પત્ની અને —’ હળવાશે ફોરતી કૃતિ છે. પત્નીના મુખે વાત કહેવડાવી છે જે આસ્વાદ્ય બને છે. પતિ અને પુત્રના સેલફોન ભાંગવાની ઘટના આમ તો પત્નીના અપ્રગટ રોષની અસરકારક અભિવ્યક્તિ છે, સાથોસાથ એ પોતાના કૌટુંબિક સંબંધોને જોવા-ચકાસવાનો અવસર પણ બની જાય છે.

નવમાંની બાકી પાંચમાં ‘અર્થાત્ (આતંકવાદી)’ વિશેષ ઉલ્લેખનીય લાગી. વર્ગમાં વિદ્યાર્થીએ પૂછેલા પ્રશ્ન ‘ત્રાસવાદી કેવો હોય ?’થી આરંભાતી આ કથામાં વાસ્તવમાં ત્રાસવાદી કોણ ગણાય, અકારણ ભેરવાઈ પડેલો નિર્દોષ, કે કાયદાના કહેવાતા રખેવાળ, એ સૂચક રીતે દર્શાવાયું છે. મોટા ભાગની બધી જ રચનાઓમાં પાત્રો પોતાની વાણી ઉપરાંત સર્જક-વાણીએ અપનાવતાં દેખાયાં. જેમ કે ‘પતિ, પત્ની અને —’માં પત્ની વિચારોમાં વિહરતાં કેવી ભાષા પ્રયોજે છે તે સાંભળીએ. ‘મોડી રાતે એમની ખુલ્લી આંખોમાં છબછબિયાં કરી લઉં’, અથવા ‘ઘરની બેઆબરૂને વાળીચોળી કચરાપેટીમાં પધરાવી દીધી’. કોઈ સરેરાશ ગૃહિણીની કેફિયતમાં ન સમાય એવી અભિવ્યક્તિ, પરંતુ આપણે પત્નીની આ પ્રકારની કુશળતા સ્વીકારી લઈએ. આગળ ‘ભ્રૂણવાયુ’માં મામી પણ અસાધારણ અભિવ્યક્તિકૌશલ દાખવે છે.

‘બાળપણમાં પિયરમાં જેની સાથે પાંચીકા કે સંતાકૂકડી રમ્યા હોઈએ એ જુવાનીમાં કળાયેલ મોરલો લાગે. એનાં લગ્નના સમાચાર મળે એટલે હૃદયમાં ચિરાડો પડે. એના આંગણે છોકરાં રમતાં થાય અને અહીં હૃદયો અલખની ઓથે જઈને બેસે...’ (પૃ. ૧૧૧). પણ મામીને વૈખરીનાં વરદાન હોઈ શકે, એટલે કશા સવાલો થતા હોય તો એને ડામી દઈએ. તો વળી ‘મોટો’માંનો શંભુ કેવી રીતે ગળું ખોંખારે છે ? ‘કોઈ પંખી પીંછાનો થાક ઝાટકે એમ એણે ગળું ખોંખાર્યું. (પૃ. ૪૬). પીંછા ઝાટકવાની ક્રિયા અને ગળું ખોંખારવાની ક્રિયા વચ્ચેનું સામ્ય પામવામાં ભાવક, એની અનિચ્છાએ પણ, રોકવાનો. ત્યાં વળી ‘ભ્રૂણવાયુ’માં માસ્તરજી ‘હસ્યા તો કપાયેલા નખ જેવું.’ (પૃ. ૧૧૭). કપાયેલા નખ જેવું એટલે કેવું ? નિરર્થક ? ફેંકી દેવા જેવું ? વધારાનું ?

આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ સચોટ ન બનતાં વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરે છે. વાર્તાકારને કે વાચકને લેશ પણ ઓસાણ ન આવે એમ વાર્તાપ્રવાહમાં ગતિ-અવરોધ ઊભો થાય છે. આવાં બે વાર નહીં, અગણિત સ્થાનો જો વાર્તામાં આવતાં રહે તો શું થાય, એ વિચારવું રહ્યું. પ્રસ્તુત છે થોડાં ઉદાહરણ :

- ‘નાની માની જીભની માટીને ઘર નામની ઋતુમાં જુદા જુદા ફાલ આવતા !’ (પૃ. ૧૦૨)

- ‘એના હાથનો અંગૂઠો પહેલી આંગળી ઉપર એમ ફરતો હોય જાણે કોઈ વિકરાળ માખીનો આગલો પગ સૂગ (?) ખંખેરતો...’ (પૃ. ૫૫)
- ‘થોડી થોડી વારે નાની માની ‘હે દયાળુ, હે કૃપાળુ’ની મોં-ઘંટી મારા કાન ભરડતી હતી. એથી આંખને જાગાચિટ્ટીનું ઓહું જડેલું.’ (પૃ. ૧૧૩)
- ‘એ એવું કશું વિચારતા હોય ત્યારે નકારનો ધોધ વઘટવા લાગતો. મારી જેવો દિગ્મૂઢ એમાં એમની પ્રબળ જિજ્ઞાસાનેયા વહી આવતી જોતો.’ (પૃ. ૭૮)
- ‘મારી પત્ની મને આશ્ચર્યમાળા પહેરાવે છે.’ (પૃ. ૪૮)
- ‘એકસાથે ચાર-પાંચ બુઢી ગરોળીઓ સંપીને મારી છાતી ઉપર પડી હોય એવું લાગ્યું ને હું કંપી ગયો. જોયું તો નાની માના હાથની સૂકી કરચલીઓ, ઊતરી ગયેલા કાપડ જેવી.’ (પૃ. ૧૧૪)

જે સવાલ થાય છે તે આટલો, અને આવો, કે સાદાં-સીધાં વાક્યોની ક્ષમતા પર, એના સામર્થ્ય પર, વાર્તાકારને ભરોસો કેમ નથી? શૈલીની રસાળતાની શોધ, વાર્તાની ગતિ અને વેધકતા, બંને માટે અવરોધક બળ સાબિત થતું હોય તો વાર્તાકાર એ માટે સાવધ અને સભાન છે ખરા? વિપુલ માત્રામાં નજરે ચડતું શબ્દકૌશલ કે ચાતુર્ય – જે કહો તે – વાર્તાની સમતુલા ખેરવી નાખશે એ જોખમ એક સજ્જ વાર્તાકાર પામે નહીં એમ બને ખરું? સીધાંસરળ વાક્યો નિર્માલ્ય જ હોય, અને એ ક્યારેય અર્થગર્ભ ન બને એવી ગફલત નવનીત જાની સમા વાર્તાકારને ન હોય, ન હોવી જોઈએ. વાર્તાની સમતુલા સ્વયં એક શક્તિ છે, અને એની અવગણના કરવા જેવી નથી.

વાર્તાકારની નિજી શૈલીનો વિશિષ્ટ લય કબૂલ, એમાં જે કંઈ વાર્તાને માટે ઉપકારક હોય તેનો આનંદભેર સ્વીકાર, પરંતુ જે અનિવાર્ય નથી, જે કેવળ કુશળતાનું પ્રમાણ છે, અને અંતે જે વાર્તાપ્રવાહને જ અવરોધે છે, એનું શું?

પ્રસ્તુત સંગ્રહને અંતે સુજ્ઞ સમીક્ષકોના જે પ્રતિભાવો છે એમાં ભરત નાયક નવનીત જાનીની વાર્તાઓમાં આવતી વાક્યોની ક્લિષ્ટતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. (પૃ. ૧૭૭). શરીફા વીજળીવાળા પણ આ વાર્તારચનાઓની ‘સહજતા અને અનાયાસતા’ પ્રયત્નપૂર્વકના પ્રયોગો તરફ સરકી રહી હોવાનું નોંધે છે. (પૃ. ૧૮૦).

– માની લઈએ કે વાર્તાસર્જક માટે આ શૈલી સહજ અને અનાયાસ છે, આ જ એનો સ્વાભાવિક લય છે, પરંતુ એમ હોય ત્યારેય એનો અતિરેક ટાળવો ઘટે, સભાનતાપૂર્વક ટાળવો ઘટે. કારણ કે ગમે તેટલું આકર્ષક લાગતું હોય તોયે અનાવશ્યક દબાણ વેઠી લેવાની ટૂંકીવાર્તાની પ્રકૃતિ નથી.

દૃશ્યકળા વિશે પરિશુદ્ધ દૃષ્ટિ... | રાધેશ્યામ શર્મા

['નીરખે તે નજર' : લેખક ગુલામમોહમ્મદ શેખ, પ્રકાશન : સંવાદ પ્રકાશન, ૨૦૩, રાજલક્ષ્મી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૫૦૦૭; ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, એ-૪૦૩, પારસનાથ, સુધા પાર્ક, શાંતિ પથ, ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૬, પૃષ્ઠ ૩૭૬ + ૮ (રંગીન), કિંમત : રૂ. ૫૦૦, રૂ. ૭૦૦]

કવિ, કળાકાર, સમ્પાદક શ્રી ગુલામમોહમ્મદ શેખે ૧૯૯૬માં ગુજરાતી ગિરામાં જ્ઞાનગંગોત્રી શ્રેણી નિમિત્તે 'દૃશ્યકળા' તેમજ ૧૯૯૩માં 'ક્ષિતિજ' દૃશ્યકળા વિશેષાંકનું સમ્પાદન કરેલું. હાલ ૨૦૧૭માં 'નીરખે તે નજર' શીર્ષક સાથે બૃહદ બહુરંગી-એકરંગી સચિત્ર ગ્રન્થ પ્રકટ થયો એનું નામાંકન 'દૃશ્યકળા વિષયક લખાણો' થયું છે. પુસ્તકના પ્રથમ આવરણ પરનાં ચિત્રો; (ડાબે) કળાકાર બિશનદાસકૃત 'શેખ ફૂલનો આવાસ'; (જમણે) કળાકાર વેલાસ્કૂવેઝકૃત 'લાસ મેનીનાસ'; (નીચે) 'મધ્યયુગીન સંતો', હિન્દી ભવન તથા કળાકાર વિનોદબિહારી મુખર્જી કૃત ચિત્ર છે. ચોથા આવરણ પર (ડાબેથી જમણે) કળાકારોની છબીઓ : વિનોદબિહારી મુખર્જી, બિશન દાસ અને ડીએગો વેલાસ્કૂવેઝની છે.

પહેલા અને છેલ્લા પૂંઠા પરનાં ચિત્રોની વરણી પરથી આલેખકની અભિરુચિ અને અભિગમનો અંદાજ આવે.

પુસ્તકનું અર્પણ-શેખના કળાગુરુ રવિશંકર રાવળ, સર્વશ્રી માર્કડ ભટ્ટ, નારાયણ શ્રીધર બેન્દ્રે, શંખો ચૌધરી, કે. જી. સુબ્રમણ્યમ્, વી. આર. આંબેકર, આનંદ કુમારસ્વામીથી માંડીને રોબર્ટ સ્કેલ્ટન, સ્ટુઅર્ટ કેરી જવેલ્ય, જોહ્ન બર્જર, બ્રજેન ગોસ્વામી સમા કળામર્મજ્ઞો - અને 'અહીં સમાઈ છે તે કળાને માણવામાં સંગિની થઈ તે નીલુ' (નીલિમા શેખ) સમેત સહુને - કૃત્યું છે.

દૃશ્યકળા પર લખવા વિષેના નિવેદનમાં લેખકની નિખાલસ નજર કેટલીક સ્પષ્ટતા નિર્દેશે છે : દા.ત. 'કુમાર'નું દાયકાઓ લગીનું કળા-દર્શન જાણીતું પણ ચિત્રના એમાંનાં લખાણો સાહિત્યિક અભિગમે પ્રેરિત. એમાં વિષય-વર્ણન વિગતે પણ ચિત્રના ગુણધર્મો કે એના અંતસ્તત્ત્વની ચર્ચા નહિ... પ્રા. માર્કડ ભટ્ટે 'રૂપપ્રદ કળા' નામે ગ્રંથ રચ્યો તેમાં કળાનો ઈતિહાસ અને સૌંદર્યશાસ્ત્રનાં કેટલાંક પાસાંનો સમાવેશ કરેલો, પણ એવા અપવાદને બાદ કરતાં કળાવિષયક લખાણો જૂજ માત્રામાં.

આવા કારણસર લખવું પડ્યું : 'આ વિષેનો અસંતોષ થોડા આકોશ સાથે 'વિશ્વમાનવ'માં સાંપ્રત પ્રકૃતિઓની ટિપ્પણીઓમાં અને રાધેશ્યામ શર્મા-સંપાદિત 'યુવક'માં વ્યક્ત કરેલો. રવિશંકર રાવળ આથી છંછેડાયેલા અને 'હરતાફરતા ર.મ.રા.'માં તેમણે મારો (શેખનો) ઊધડો લીધેલો. એમની બધી ટીકાઓનો મારો સવિસ્તર પ્રત્યુત્તર ભોગીલાલ ગાંધીએ પછીના (વિશ્વમાનવ) અંકમાં જ છાપ્યો હતો.'

કળાગુરુ પ્રત્યે સમાદર છતાં લેખકે પોતાની વિકસિત કળાદૃષ્ટિની સાક્ષીએ જે નજરાયું તે સ્પષ્ટ કથ્યું. ત્યાર પછી પ્રતીતિની યાત્રા આગળ વધી એટલે નોંધ્યું : 'સુરેશભાઈએ 'ક્ષિતિજ'ની ધુરા સંભાળી ત્યાં કળા માટે બીજું બારું ખૂલ્યું. અહીં પણ 'વિશ્વમાનવ'ની જેમ ચિત્રો છાપવાની જોગવાઈ મર્યાદિત...'

વિઘ્નો કેટલા પ્રકારનાં હોય એમાંનું મુખ્ય આ : કળા વિષે ગુજરાતીમાં લખવાનું જેટલું આકર્ષક તેટલું જ કપરું. એક તો કળાની 'ભાષા'નો અભાવ એટલે બધું નવેસરથી કરવાનું.

બધા જ પાઠોનિયર, અગ્રેસરે જે બધું કરવાનું આવે તે ગુજરાતીના કળાજગતમાં તો ગુલામમોહમ્મદ શેખે જ કર્યું ગણાય. એમનું 'સૌજન્ય', ગ્રંથસમાવિષ્ટ છબીઓ, પારદર્શીઓ, ચિત્રો કળાવિષયક પુસ્તકોમાંથી લેવા સાથે પ્રત્યેક કૃતિઓનો સ્ત્રોત ટાંકવાના પ્રયત્ન ઉપરાંત ક્યાંક કંઈ રહી ગયું હોય તો સંગ્રહ-સંગ્રાહકની ક્ષમાયાચનામાં દેખાય છે.

આધુનિકતાના આચાર્ય સમા સુરેશ હ. જોષી દ્વારા અ-છાંદસ કાવ્યપ્રયોગોના પુરોધા લેખે શેખને પ્રતિષ્ઠિત તો કર્યા; સમાન્તરને તેમણે ચિત્ર-દૃશ્યકળાના ક્ષેત્રે પણ પ્રગતિ એવી સિદ્ધ કરી કે ૧૯૮૭-૯૯નો રવિશંકર રાવળ પુરસ્કાર, ૨૦૦૨માં કાલિદાસ સન્માન, ૨૦૦૯માં રવિવર્મા પુરસ્કારમ્, તે પૂર્વે ૧૯૮૭માં પદ્મશ્રી અને પછી ૨૦૧૪માં પદ્મભૂષણ સન્માનો સંપ્રાપ્ત થયાં.

'નીરખે તે નજર' ૨૦૧૬માં પ્રકાશિત થતાં 'અવલોકન-વિશ્વ'માં બે લેખો આવ્યાં. 'કળામરમીની નજરે નીરખેલું' (પીયૂષ ઠક્કર), 'કળાવિચારણાનો માનદંડ' (જયદેવ શુક્લ) તથા 'નિરીક્ષક'માં 'નીરખ્યું નીરખે તે નજરને' (અભિજિત વ્યાસ).

'દૃશ્યકળાવિષયક લખાણો' પ્રકાશનમાં તો બહુસંખ્ય ચિત્રો, છબીઓ હોય અને છે, સમીક્ષાઓમાં તો માત્ર લખાણો હોય તો આ લખનારને પ્રશ્ન થયો : અહીં પણ લખાણ કરવાનું ? કળાકાર અને કળામર્મીઓની આંખે-આંગળીએ વહેવાનું ? દૃશ્યકળાનાં નેત્રહર ઉદાહરણો પુસ્તકમાં મથાળાં સમેત છપાયાં છે. તો એનું અનુષ્ઠાન કેમ ના કરવું ? ચિત્રો-છબીઓ સર્વ, લેખકનાં નથી; નામી-અનામી-સૈકાજૂના કળાકારોની કૃતિઓ દસ્તાવેજ-ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવે છે. સ્વદેશ ભારત અને વિદેશનાં સંગ્રહસ્થાનોની ઝાંખીનો વૈભવ પાને પાને શુભ્ર-શ્યામ-અનેકરંગી ચિત્રાકૃતિઓ, આલેખકની લેખિનીના લયસમેત રેલાયો છે. અહીં તો વિપુલ સામગ્રીમાંથી આ લખનારની દૃષ્ટિમાં ગમ્યું તે આચમની જેટલું જ ઉતાર્યું છે ! જોઈએ...

ભારતીય ચિત્રપરંપરા : પૂર્વભૂમિકા.

નાયિકાની મેડીએ દોરડું નાખતો નાયક (પૃ. ૪૯), હમ્ઝાને છોડાવવા દ્રોહી નોકરાણીની હસા કરતો ઉમર (પૃ. ૫૦), કૃષ્ણવેશે સ્ત્રી (પૃ. ૫૯), પતિને ઝાડુએ ઝૂડતી સ્ત્રી (પૃ. ૬૮).

સદીની ખેપ :

ગુરુજયંતીની ઉજવણી, ભૂપેન ખખ્ખર (પૃ. ૯૪), નદી : લઈ જતાં, પાછળ મૂકી જતાં. નીલિમા શેખ (પૃ. ૯૭).

ભારતીય કથનપરંપરા : રસના અને રચનાની વાર્તા.

ફ્તોહપુર સિકીનું બાંધકામ નીરખતો અકબર (પૃ. ૧૧૩), ઋષિ વિભાંડક અને હરણીની પ્રયણકથા (પૃ. ૧૨૧)

ભાવકનું ચિત્રજગત :

મધ્યયુગીન સંતો, શાંતિનિકેતન (અનુ. શિરીષ પંચાલ, સાયુજ્ય, પૃ. ૧૩૯)

મરુભૂમિની સંગમકળા :

શેખાવટી, રાજસ્થાન, ૨૦મી સદી (છબી : ગુલામમોહમ્મદ શેખ, પૃ. ૧૪૩-૧૫૭)

ચિવિતેલ્લાનાં સંભારણાં :

પ્રવેશદ્વાર, (છબી : શેખ, સફરનામા (પૃ. ૨૦૩)

કોર્તોના, નીલિમા શેખ (પૃ. ૨૦૧)

મકબૂલ ફિદા હુસેન : સદીની (સં)વેદના.

શેખના પહેલા એકલ પ્રદર્શનના ઉદ્ઘાટનમાં મ. ફિદાહુસેન, જહાંગીર આર્ટ ગેલેરી (પૃ. ૨૦૯).

મિત્રને પત્ર : જગદીશ સ્વામીનાથનના ઘરે, દિલ્હી ૧૯૬૮માં શેખ (પૃ. ૨૧૭)

છબી : શેખ, જેરામથી... જ્યોતિ ભટ્ટ સુધી (પૃ. ૨૨૧)

ઝાકળ શી કોમળ સંવેદના :

નસરીન મોહમદી તૈલચિત્ર (સંગ્રહ : નીલિમા અને શેખ, પૃ. ૨૨૭)

ભેરુ :

પ્લાસ્ટિકના ગુલદસ્તાવાળો માણસ (૧૯૭૬), સાથે ભૂપેન ખખ્ખર (છબી : શેખ)

રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રો : કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન, લેખ-અનુ; શેખ, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ (પૃ. ૨૫૮)

૨. ઠાકુર ચિત્રિત માથે ઓઢેલી સ્ત્રી (૧૯૩૪-૩૫, પૃ. ૨૬૭)

બ્રાન્કુસીનાં કેટલાંક સ્મરણો : યુજિન આયનેસ્કો.

‘અવકાશમાં પંખી’, ૧૯૨૩ (પૃ. ૨૮૯)

કળાથી જીવતર ભણી : ગીવ પટેલ સાથે વાર્તાલાપ

શેખનું ચિત્રપ્રદર્શન, પોંપીદૂ સેન્ટર, પારીસ-જે. કૃષ્ણમૂર્તિ ચાહક પુપુલ જયકર સાથે શેખ (પૃ. ૩૦૯)

પુનર્લિખિત હસ્તપત્ર : લેખક સાથે કવિતાસિંહનો વાર્તાલાપ

કહત કબીર, તૈલચિત્રો (૨૦૦૧, પૃ. ૩૨૦-૩૨૫)

ઝાંઝાંવાં, તૈલચિત્ર (૨૦૦૧), કવિ અને જાદુગર (૧૯૯૮), શેખ

અનુ. સંક્ષેપ : હિમાંશી શેલત

વિધાન પરિષદ (ભોપાલ) પ્રવેશદ્વાર ચિત્ર :

જીવનવૃક્ષ માટે રેખાંકન (૧૯૯૫, શેખ, પૃ. ૩૪૨)

બોલતું ઝાડ, અધરાતે આઝાદી, જીવનક્ષેત્ર, તૈલચિત્ર (૧૯૯૬, શેખ)

પૉલ ક્લે વિશે ‘આધુનિક કળા’ (પૃ. ૨૭૯)માં, ઝાં-લુક ગોદાર વિશેનો એક લેખ રિશર્ડ રાઉડે લખ્યો છે. (પૃ. ૨૯૩).

ગોદારે ૧૯૬૭માં એક વિધાન કરેલું જે ગુલામમોહમ્મદ શેખના અભિગમ સાથે અમુક અંશે લાગે સામ્ય ધરાવતું : ‘કળા એ વાસ્તવનું કેવળ પ્રતિબિમ્બ નથી, પરંતુ એ પેલા પ્રતિબિમ્બનું વાસ્તવ છે.’

શેખે પોતે તો માત્ર સુરેશ જોષી સાથે – એમની ઓફિસમાં છબી પાડી – કળામાં સર્જનપ્રક્રિયા વિશે સંવાદ સાધેલો.

શુદ્ધ કાવ્ય કે શુદ્ધ નવલકથાના સંદર્ભે શેખે મુદ્દો ટાંક્યો ત્યારે સુરેશભાઈએ વિલિયમ કાર્લોસ વિલિયમ્સે ‘ફન્ડામેન્ટલ ન્યૂટ્રીટી’ની વાત કરી એની સાથે વાલેરીનું ઓમોદન સાંકળી કહેલું : કળામાત્રમાં વિષયનું પૂરેપૂરું તિરોધાન અને અંતે તો એનું વિલોપન સિદ્ધ થવું જોઈએ... દર્પણનો પારો સાવ દૂર થઈ જતાં નરી પારદર્શિતા જ આખરે રહી જાય છે. આથી સામાજિક ચેતના, કવિનું દર્શન કે એવુંબધું પછી એમાંથી તારવવાનું રહેતું જ નથી ! (પૃ. ૩૦૬)

‘પ્રત્યક્ષ’ના સમ્પાદક રમણ સોની સાથેનો સંવાદ ધ્યાનાર્હ એટલા માટે છે કે તે બહોળા સંદર્ભ સાથે ચર્ચા કરવા કૃતસંકલ્પ છે. ‘ક્ષિતિજ’, ‘વિશ્વમાનવ’, ‘કુમાર’ જેવાં વિવિધ મુદ્રાવાળાં સામયિકોમાં શેખની કવિતા છપાતી તે કાળને અનુલક્ષી સવાલોની સરવાણી ચાલી એના અંતે શેખે યથાર્થ તારણ કાઢ્યું : ‘ગુજરાતીમાં ઘણાં સક્ષમ સાહિત્યિક સામયિકો છે, તેમાં સર્જતા સાહિત્યના અને વિવેચનીય વલણોના પડઘા પડે છે. વિવેચનોમાં ક્યાંક આત્માગ્રહોનું પ્રમાણ વધતું જણાય છે અને સર્જનોમાં એકવિધતા પ્રવેશતી જણાય છે... પણ આ સમસ્યાઓ સામયિકોની નહીં, સાહિત્યની છે.’ (પૃ. ૩૩૭)

એમ તો પ્રમોદ ગણપત્યેએ લીધેલી મુલાકાત, સમગ્ર કળાદર્શનના કેન્વાસ પર વિધેયક-પોઝિટિવ-વિધાન અર્પે છે : સમાજમાં ક્યાંક આશા હોય તો કળામાં.

કળાકાર ગુલામમોહમ્મદ શેખની દશ્યકળાવિષયક દૃષ્ટિ, કાવ્યસિદ્ધિ એવા સ્તરની છે કે એમના સર્જનાત્મક ગદ્યનિબંધોનો વૈભવ ક્યાંક વિસરાઈ જાય, પણ આ પ્રકાશન ‘ઘેર જતાં’ શ્રેણીથી આગળ લઈ જઈ એવો જ ગદ્યલયાસ્વાદ કરાવે છે. જયદેવે, શેખના વર્ણનમાં દશ્યાત્મકતા, નાટ્યાત્મકતા ને કરુણતાનું ત્રિ-પરિમાણી ચિત્ર કેવું રજૂ કર્યું છે તે પ્ર-માણીએ : પશુની બહુવિધ ગતિઓને સમાવતો નિસર્ગવાદ અહીં અવળાઈ જાય છે. છેક ઊંચી ટેકરીએથી નીચેની ખીણ લગી બારેક તબક્કે

ઝબૂકતો દીપડાનો દેહ અણસારે ઝળકતો, ધૂરકતો, ગેબ થતો, બંદૂકના ધડાકે ઊછળતો, ભાગતો અને ત્રિકોણિયા કોતરમાં ખાબકતો દેખાય છે. (પૃ. ૧૨૬).

દશ્યકળા વિશે ‘નીરખે તે નજર’ ગ્રન્થ, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય-કળાક્ષેત્રે એક માત્ર વિરલ ઘટના તો ખરી, પણ આ લખનારની અદની નમ્ર સમજ મુજબ ઈતર ભાષાઓનાં આવાં સમૃદ્ધ અભ્યાસી પ્રકાશનોની પંક્તિમાં ઝળકે એવું આ યાદગાર યોગદાન છે. સન્મિત્ર સર્જક શેખને અભિનંદન...

દામ્પત્યપ્રેમની સુગંધ : કુસુમાખ્યાન | સંધ્યા ભટ્ટ

['કુસુમાખ્યાન' (સ્મરણ) : લે. મધુસૂદન પારેખ, પ્ર. સુનીતા ચૌધરી, રંગદ્વાર પ્રકાશન, ૭-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮, પ્ર. આ. ૨૦૧૭, રૂ. ૧૦૦]

વરિષ્ઠ અધ્યાપક, સંપાદક, હાસ્યલેખક અને અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસી મધુસૂદન પારેખ હાલ જીવનના સાડા નવ દાયકા પાર કરી ચૂક્યા છે અને સ્વસ્થતાપૂર્વક ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નું સંપાદન કરી રહ્યા છે. ૧૭ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૫ના દિને તેમણે પોતાનાં જીવનસંગિની કુસુમબહેનને ગુમાવ્યાં. આ ઊંડા આઘાતમાંથી બહાર નીકળવા માટે અને પોતાના જીવનમાં પત્નીના અવિસ્મરણીય સ્થાનને આખ્યાયિત કરવા માટે તેમણે ‘કુસુમાખ્યાન’ શીર્ષકથી પાંસઠ વર્ષના પ્રસન્ન દામ્પત્યના યાત્રાવર્ણનની આપણને ભેટ આપી છે. મહીપતરામ નીલકંઠે ઓગણીસમી સદીમાં પોતાનાં પત્ની વિશે ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ આપેલું એમ પ્રસ્તાવનાકાર ચંદ્રકાન્ત શેઠ નોંધે છે. ‘અતીતના આયનાની આરપાર’ શીર્ષકથી રમણ પાઠક ‘વાચસ્પતિ’એ પણ સરોજ પાઠક સાથેના દામ્પત્યજીવનની કથા આપી છે, જે પણ અહીં યાદ કરી શકાય. ઈ.સ. ૧૯૩૮માં શિક્ષક તરીકેની સામાન્ય કારકિર્દી ધરાવનાર બિનમહત્વાકાંક્ષી યુવકને સુશીલ, સમજદાર, સ્નેહાળ અને જીવનઘડતર માટે તત્પર જીવનસાથી મળે તો તે ક્રમશઃ કેટલું બધું સિદ્ધ કરી શકે તેનું રસાળ અને સારગ્રાહી આલેખન એટલે ‘કુસુમાખ્યાન’.

સૂરતના રમણલાલ શાહની દીકરી ખુશમન સાથે લેખકનો સંબંધ ગોઠવાયો તે ઈ.સ. ૧૯૪૦ની આસપાસનો સમય. હળવા-મળવાની તો વાત જ દૂર, પણ લગ્નપ્રસંગે સૂરત જવાનું મળે ત્યારે સમારંભમાં જ થોડીક મિનિટ તારામૈત્રક રચાય અને માંડ પાંચેક મિનિટ પ્રેમમિલનનો લહાવો મળે. ૧૯૪૯ની સાલમાં જૂનની ૭મી તારીખે ભીમ અગિયારસે તેમનાં લગ્ન થયાં. તે સમયે લેખક નિશાળમાં નોકરી કરતા. અમદાવાદમાં ખાસ સગાંસંબંધી નહિ તેથી જાન લઈ જવાનો કોઈ પ્રસ્તાવ જ નહોતો.

ઋષિકેશ મુખર્જીની ફિલ્મનું કોઈ હળવું દશ્ય જોતા હોઈએ તેમ લેખક વર્ણન કરે છે, ‘મેં લગ્નમાં રેશમી ખાદીનો ઝભ્ભો અને ખાદીની ટોપી ધારણ કરી હતી; પણ

લગ્નસમયે એને પેટીમાંથી બહાર કાઢતાં નજર પડી તો ઝભ્ભો ચીમળાઈ ગયેલો હતો; અને નવી મોજડી પહેલી વાર પગમાં અજમાવી હતી એટલે એનો ડંખ લાગ્યા કરતો હતો.’

મને પોતાને હવે લઘુતાગ્રંથિ થવા માંડી હતી. કરચલીવાળા ઝભ્ભામાં અને ચૂંથાઈ ગયેલી ખાદીની ટોપીમાં હું ચોરીમાં બધાંની નજરમાં કેવો લાગીશ તેની ગભરામણ થવા માંડી હતી... હું ચોરીમાં કેવી રીતે ફેરા ફર્યો, લગ્ન ક્યારે કેમ પત્યાં તે લગભગ દિડ્ડમૂઠ અવસ્થામાં જોતો રહ્યો. ચોરીમાં સામેની ખુરશીમાં બિરાજેલાં પત્ની સામે ટીકીને જોવાની કે જરીક સ્મિત કરવાનીય મારી મનોદશા નહોતી.’ (પૃ. ૨૮-૨૯)

કુટુંબમાં મોટાં ભાભીનું નામ પણ ખુશમન હોવાથી ‘કુસુમ’ નામ કરી દેવામાં આવ્યું. સંયુક્ત કુટુંબમાં સહજ રીતે સમરસ થઈ ગયેલ કુસુમ સંસારની ફરજ નિભાવવા પરત્વે જ ધ્યાન આપતાં; પરિવારની નોકરી કરતી વહુની સામે સ્વમાન હણાવાના પ્રસંગો પણ સહી લેતા. બી.એ.માં થઈ ક્લાસ ધરાવનાર લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતા લેખકે એમ.એ.ની પરીક્ષા આપી. રીઝલ્ટની ચિંતા વચ્ચે સેકન્ડ ક્લાસ આવ્યો. ૧૯૫૨ની એ જ સાલમાં એમને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો. કુસુમના જીવનમાં નવું પરોઢ ઊગ્યું. એ જ અરસામાં કોઈને ત્યાંથી કાઢી નાખવાના સામાનમાંથી એક સ્ટીલનું કબાટ ખરીદવાના ટાણે કુસુમે સ્વબચત કાઢી અને તે ખરીદી શકાયું. ધીરે ધીરે લેખક પ્રગતિ કરી રહ્યા હતા. એમ.એ. કર્યા પછી વિવેચક યશવંત શુક્લ પાસે પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ પણ કરવા માંડ્યો. પારસી લેખકોના અભ્યાસ માટે વેકેશનમાં પત્ની અને પુત્ર સાથે સુરત નિવાસ કરી ત્યાંની લાઈબ્રેરીમાં અભ્યાસ કરતા અને તે પછી તો સ્કૂલની નોકરી છોડી કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકેની નોકરી પણ સ્વીકારી.

કુટુંબમાં મિલકતની વહેંચણી બાદ ભાગે આવેલા શેરની જવાબદારી કુસુમે સંભાળી અને કટોકટીના સમયે પલ્લુ પણ આપી દીધું. સંયુક્ત કુટુંબમાં જે સગવડ નહોતી મળતી તે સ્વતંત્ર થયા પછી મળવા માંડતાં, લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘મારી ભોજનની થાળીમાં કુસુમની સ્વાદિષ્ટ રસોઈનો અવનવો વૈભવ વરતાવા માંડ્યો.’ (પૃ. ૩૮). ૧૯૬૧માં પુત્રીજન્મ થયો. પત્નીના સમર્પણભાવથી લેખકનું અપૂર્વ સ્વભાવ-પરિવર્તન થયું હતું. કરકસરપૂર્વક છતાં કશાની ખોટ ન વર્તાય એ રીતે ઘરનો વહીવટ અને સંતાન- ઉછેરનું કામ સુપેરે કરતાં કરતાં કુસુમ આગળ અભ્યાસ કરવા સુધી સ્વવિકાસ સાધે છે. કુસુમના ભણતરની વાત કરતી વખતે લેખકને વિદ્યાબહેન નીલકંઠ યાદ આવે છે, જેમને એમના પતિ રમણભાઈ નીલકંઠ સ્વયં ભણાવતા. પુત્ર અશોકના ઉછેર વચ્ચે પણ કુસુમનો અભ્યાસક્રમ ચાલતો રહ્યો. કોલેજના પ્રથમ વર્ષની પરીક્ષા આપવા મણિનગરથી કોલેજ સુધી તેઓ ઘોડાગાડીમાં જતાં. તેનો લેખકે આપેલો ચિતાર એક આખા સમયને ચાક્ષુષ કરે છે.

૧૯૬૦માં લેખકને ‘ગુજરાત સમાચાર’માં ‘હું, શાણી અને શકરાભાઈ’ શીર્ષકથી કટારલેખનની કામગીરી મળે છે, જેના કટિંગને કાળજીથી સાચવીને કુસુમ તેનું પુસ્તક કરવાનું સૂચન કરે છે; અને પત્નીના આ પરિશ્રમને અંજલિ આપતા લેખક પોતાના એકાંકી હાસ્યરસનાં નાટકોના સંગ્રહને ‘નાટ્યકુસુમો’ શીર્ષક આપે છે.

આ દામ્પત્યવૃત્તાંતને વાંચતાં પતિ-પત્નીનો સમાંતર વિકાસ કેવો હોઈ શકે તેનું વિરલ દષ્ટાંત મળી રહે છે. એકમેકની નાની નાની સિદ્ધિઓને બિરદાવવી, એકમેકની ખામીઓને ખૂબીમાં પરિવર્તિત કરવી, પરસ્પરના સ્વભાવની લાક્ષણિકતાઓને સમજવી, પ્રેમથી જિરવવી અને પરસ્પર અનુરાગની સરવાણી વહેતી રાખવી – આવા દામ્પત્યસ્નેહની ભીનાશ અને તેનું સરળ, પ્રાસાદિક અને આડંબર વગરનું લેખન આ વૃત્તાંતને વિશિષ્ટ બનાવે છે.

એમ.એ.ના વર્ગમાં પતિ/સાહેબ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ભણાવતા હોય અને બીજી વિદ્યાર્થિનીઓની સાથે કુસુમબહેન બિરાજ્યા હોય એ દશ્ય પણ અહીં છે તો પતિ/અધ્યાપક કોલેજમાં નિરાંતે અધ્યાપન કરાવી શકે અને કુસુમ બાની તબિયતની ઘરે માવજત કરે એ વાત પણ અહીં છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે મૂળભૂત બાબતોમાં ઘણા મતભેદ હોવા છતાં સંબંધની મધુરપમાં આંચ નહીં આવતી એ વાત વાચકે અંકે કરવા જેવી છે. પ્રૂફરીડિંગમાં અને વાર્ષિક સમીક્ષાના પરિશ્રમ અને સાહિત્યિક સૂઝ માગી લેતા કાર્યમાં પતિની સંપૂર્ણ મદદ કરતી આ પત્નીને સમાયોજનની કળા કુદરતી હતી, તો પ્રવાસ માટે આગસ ધરાવનાર પતિ મોકો મળ્યે પત્નીને પ્રવાસ કરાવવામાં આનંદ લે છે તે વાત પરથી પત્નીના શોખને મહત્ત્વ આપવાની બાબત પણ નોંધપાત્ર છે. પતિ-પત્નીનું સાયુજ્ય કેવું હોવું જોઈએ? લેખક લખે છે, ‘...કોઈ પણ સ્ત્રી-પત્ની, પતિને હોંશથી વાત સંભળાવતી હોય એ ભલે જાણીતી હોય છતાં એના ઉત્સાહને પોષવા સાંભળવી જોઈએ.’ (પૃ. ૬૦)

સ્વજનો દ્વારા ‘કુબા’ સંબોધન પામેલાં કુસુમની તબિયત લથડે છે ત્યારે પણ તેઓ પોતે હિંમત ગુમાવતા નથી બલ્કે સાહિત્યના કાર્યક્રમોમાં પતિને આગ્રહપૂર્વક મોકલે છે. કુસુમને ઉપરાછાપરી માંદગી આવ્યા પછી પણ સાજા થયા બાદ તેઓ સાંજે સાથે બાગમાં ફરવા જતાં, મોટરમાં બેસી શાકભાજી લેવા નીકળતાં, નવી મૈત્રી બાંધતાં, વગેરે બતાવે છે કે જીવનકેળવણી મેળવી અને કેળવી હોય તો વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સ્વસ્થ જીવન જીવી શકાય છે. ક્યારેક તો કુબા સામાજિક સમસ્યાની પણ ચર્ચા કરતાં અને પ્રશ્નો કરતાં. જેમ કે, ‘કોઈ પુરુષ એની પત્નીને મારે તો પત્નીએ શું કરવું?’, ‘પુરુષે એની પત્ની ગુજરી જાય પછી લગ્ન કરવું જોઈએ કે નહિ?’, કુબાને એવો પણ સવાલ થતો કે, ‘એક જન્મે કોઈ સ્ત્રી બને એટલે પછી દરેક જન્મે તેને સ્ત્રીનો જ અવતાર મળ્યા કરે? એને પુરુષનો અવતાર મળે જ નહિ?’

પાંસઠ વર્ષના ગાઢ સહવાસને અંતે મ્તની ચાલી નીકળતાં લેખક શૂન્યમનસ્ક બની જાય છે. કુબાની ઈચ્છા અનુસાર રસોડામાં જ ઉત્તરક્રિયા કરવાના સંજોગો સર્જાય છે જે દ્વારા કુબાની ઈચ્છા પાર પડે છે.

‘કુસુમાપ્યાન’ માવજતપૂર્વક સિંચાયેલા દામ્પત્યજીવનના કુસુમનું આપ્યાન બની રહ્યું છે.

દરિયાઈ ખેપોનું અધિકૃત દસ્તાવેજીકરણ | પરીક્ષિત જોશી

[‘સાગરનો સાદ’ (વહાણવટીયાઓની અનુભવકથાઓ) : હસમુખ અબોટી ‘ચંદન’, પ્રકાશક : ગોરધન પટેલ ‘કવિ’, વિવેકગ્રામ પ્રકાશન, વિવેકાનંદ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેઈનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, નાગલપુર રોડ, માંડવી-કચ્છ-૩૭૦૪૬૫, પ્રથમ આવૃત્તિ : ઓગસ્ટ ૨૦૧૬, પૃષ્ઠ : ૨૮૮, કિંમત : રૂ. ૨૦૦]

વહાણવટીયાઓની અનુભવકથાઓ કહો કે પછી દરિયાઈ સાહસકથાઓ, એ વાંચતાંની સાથે સ્મરી આવતાં નામમાં ‘સુકાની’, ગુણવંતરાય આચાર્ય, વનુ પાંધી અને નારણ દામજી ખારવા મુખ્ય છે. એમના પછી આ ક્ષેત્ર સાવ સૂનું સૂનું જણાતું રહ્યું છે. પરંતુ વહાણવટા વિષયે આ પહેલાં ત્રણ પુસ્તકો આપી ચૂકેલાં હસમુખ અબોટી ‘ચંદન’ જ્યારે ‘સાગરનો સાદ’ સ્વરૂપે વહાણવટીયાઓની અનુભવકથાઓ લઈને આવે છે ત્યારે એ પરંપરા આગળ વધશે એવી એક આશા બંધાય છે.

ટાઈટેનિક કે એ પહેલાં હાજી કસમના વીજળી-વહાણ સાથે સંકળાયેલી ફિલ્મ અને નવલકથાઓમાં વાંચી છે એવી રોમાંચક સાહસિક સત્યઘટનાઓ આ પુસ્તકનાં પાનેપાને પથરાયેલી છે. ભારતમાંથી દરિયો ખેડનારી પહેલી સ્ત્રી નાખુદા કબી માલક જેવી અમુક કથાઓ તો માત્ર વાર્તા ન બની રહેતાં આખી નવલકથાનું સ્વરૂપ લઈ શકે એવી જબરજસ્ત છે. ‘રામપાસા’ વહાણની નાખુદા કબી કથાની કથા તો એ જમાનામાં મહિલા સશક્તિકરણ હતું એનો એક જીવંતોજાગતો દાખલો છે. ભારતને આઝાદી મળી એ ગાળામાં જ આ દરિયાખેડુ મહિલાનું પ્રકરણ હંમેશને માટે ઈતિહાસનો એક ભાગ બની ગયું.

પુસ્તકમાં જે નાખુદાઓ-માલમોના જીવનની ઘટનાઓને મૂકવામાં આવી છે એમાં ઈબ્રાહીમ આદમ, રતનશી માલમ, આદમ હુસેન તરાવિયા, નરશી માલમ, હરજી દેવશી, દામજી વીરજી ધાયાણી, નારણ દામજી ઝાલા, મનુ જીવા જેઠવા, ભગવાન જીવા રાઠોડ, લીલાધર માવજી ચાવડા, ભવાન ડોસા અને એવા બીજા ઘણા સાગરખેડુઓ સામેલ છે. ક્યાંક મધદરિયે આવેલી કુદરતી રીતે આવી પડેલી કે કૃત્રિમ રીતે સર્જાયેલી મુશ્કેલી કે અચાનક થયેલા દરિયાઈ ચાંચિયાઓના હુમલા વચ્ચે જીવના જોખમે ઝડૂમીને, પોતાની કોઠાસૂઝથી, પોતાનું અને સાથીઓનું કરેલું રક્ષણ, તો ક્યાંક જીવનમરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાતાં-ખાતાં માણસાઈના દીવા પ્રગટાવતી કથાઓ વણી લેવાઈ છે.

હસમુખભાઈ સ્વભાવે સંશોધનના માણસ છે. એટલે જ્યારે એ દરિયાની વાત માંડે અને એમાં દરિયાઈ પ્રાણીપક્ષીસૃષ્ટિની વાત ન આવે તો જ નવાઈ. પુસ્તકનાં પાનેપાને આ પરિચય થતો રહે છે. જેમ કે, મારેજો-ત્રણેક ફૂટનું સાપોલિયું, ધે-કાળું અપશુકનિયાળ પક્ષી, મલારિયા-ડોલ્ફિન, મગરા-શાર્ક. એ ઉપરાંત દરિયાઈ સફર દરમિયાન દિશાસૂચન માટે વપરાતા શબ્દો અને વહાણની બનાવટથી માંડીને હાંકવા માટેના તકનીકી શબ્દોને દરિયાખેડુ વિધવિધ રીતે પોતાના ઉપયોગમાં લેતા હોય છે એ

પણ દર્શાવ્યું છે. જેમ કે, નાખવો—નાખુદા, કેપ્ટન, વહાણનો સંચાલક; સરંગ—ઉપક્રમાન; પાંજરી—સઢ સંભાળનાર વગેરે. આ અને આવા અનેક પ્રકારના શબ્દોને તારવી-સારવીને હસમુખભાઈએ ‘સાગરવટનો શબ્દવૈભવ’ શીર્ષકથી વહાણવટાને લગતા શબ્દકોશનું કરેલું એક વિશેષ ઉમેરણ પુસ્તકનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય ઓર વધારી મૂકે છે.

આમ જોવા જઈએ તો ગુજરાત પાસે ૧૬૦૦ કિમી લાંબો દરિયાકિનારો છે અને એક જમાનામાં દરિયાઈ સફર ખેડીને ભારતવર્ષનું નામ દેશદુનિયામાં અમર કરનારા સાહસિકોની કથાઓ પણ ઘણી છે. પણ એ જ વહાણવટા વિશે સાહિત્યસર્જન પ્રમાણમાં ઘણું જ ઓછું થયું છે. એનું મુખ્ય કારણ એ પણ છે કે દરિયાઈ ખેપ કે વહાણવટા વિશેની તલસ્પર્શી જાણકારી, ઊંડો અભ્યાસ અને જાતઅનુભવ વિના લખવું જરા અઘરું છે. એટલે જ આપણું કથાસાહિત્ય, થોડાઘણા લેખકોના અપવાદોને બાદ કરતાં, સાહિત્ય-સર્જકોની ખાસ પસંદગી રહ્યું નથી. સાગરકથા લખનારાએ શું ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે અને કેમ સાગરકથાઓ ઓછી લખાય છે એ બાબતે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતાએ યોગ્ય પ્રકાશ પાડ્યો છે.

છતાં જ્યારે પાન નલિન જેવો આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનો કલાકસભી ગુણવંતરાય આચાર્યની દરિયાઈ નવલકથાઓમાં ટાઈટેનિક કે જુરાસિક પાર્ક કરતાં વધુ દમ જુએ ત્યારે હવે આ વિષયે પદ્ધતિસરનું થોડુંક ખેડાણ થાય એવી આશા લગીરેય વધુ પડતી નથી. વળી, દરિયાઈ તટવિસ્તારની પટ્ટીમાં ઓખાથી ભાવનગર સુધી પ્રવાસન વિભાગ દ્વારા યાત્રાપ્રવાસ ગોઠવાય પણ છે ત્યારે સાથે ઈતિહાસસંશોધનને પણ સાંકળવામાં આવે અને આવા ‘સૂકા’ વિષયો ઉપર લખવા ધારતા સર્જકોને પણ નોતરવામાં આવે તો સરવાળે એ સાહિત્ય માટે ઘણું ઉપકારક રહેશે.

લોકસાહિત્ય માટે જેમ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ક્ષેત્રીય કાર્ય કર્યું હતું લગભગ એવી ઢબથી હસમુખભાઈએ આ અછૂતા વિષયમાં કામ કર્યું છે અને વહાણવટાં અને વહાણવટીયાઓને જાણતા લોકોના મોઢેથી સાંભળેલી સત્યકથાઓનો એક દસ્તાવેજ ગ્રંથસ્થ કરીને આપણને ભેટ ધર્યો છે, એ માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ઘટના અને પાત્રોની અધિકૃતતા વધે એ માટે એમણે એ વ્યક્તિનું નામ અને તસવીરો પણ આમેજ કર્યાં છે. સત્યઘટના કે અનુભવકથામાં વાતારિસ ફૂટીફૂટીને ભર્યો હોવા છતાં સામાન્ય રીતે એક લેખના સ્વરૂપમાં લખાયેલાં કિસ્સા, દસ્તાવેજી મૂલ્યથી આગળ વધીને કોઈ સાહિત્યસ્વરૂપ તાકી શકતાં નથી. ઉપરાંત મોટાભાગની કથાઓ કચ્છ પ્રદેશની છે અને સ્થાનિક અખબારમાં પ્રકાશિત થઈ છે. એટલે સ્વાભાવિકપણે પાત્રોના સંવાદમાં કચ્છી ભાષાબોલીનો પ્રયોગ થયો છે પરંતુ કચ્છીથી અજાણ વાચકને માટે એ રસક્ષતિનું એક કારણ બને છે. જ્યારે પુસ્તક તરીકે આવી રહ્યું હોય ત્યારે જો પાત્રોના ડાયલોગ્સ પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષામાં પણ સાથે મુકાયાં હોય તો સામાન્ય વાચકને પણ એ કચ્છીની મીઠાશની મૌજ આવત. આવી નાની-મોટી ઊણપ સાથે પણ, પુસ્તકમાંની આધારભૂત માહિતીને લીધે આ પુસ્તકનું, વિષયની દૃષ્ટિએ દસ્તાવેજી મૂલ્ય સહેજ પણ ઓછું થતું નથી, એ એની ઉપલબ્ધિ છે. આવા ચીલાચાલું વિષયથી જરા અલગ પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2018

વિષયની લેખમાળા પ્રકાશિત કરનાર ‘કચ્છમિત્ર’ અને હંમેશાં વાચકોનાં રસરુચિને લક્ષમાં લઈને સુંદર પ્રકાશનોની કિંફાયત ભાવે ભેટ ધરનારી પ્રકાશનસંસ્થા વીઆરટીઆઈને પણ ખૂબ ખૂબ અભિનંદન.

માર્યા કરતાં વધુ જિવાડનારા દરિયાને લેખક ‘જીવાદેવ’ તરીકે મૂલવે છે અને એ વિધેયાત્મક દષ્ટિકોણ આપણે પણ રાખીએ કે ‘જીવાદેવ’નો આ ઉપાસક, શબ્દ-‘ચંદન’નું તિલક ગુજરાતી દરિયાઈ સાહિત્યના ભાલે કરતા રહે. જય દરિયાલાલ.

Shrimad Rajchandra & Mahatma Gandhi | પ્રફુલ્લ મહેતા

[‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધી’: કુમારપાળ દેસાઈ, ૨૦૧૭, પ્રકા : શ્રી રાજસોભાગ સત્સંગ મંડળ, સાયલા, પૃ. ૨૦૮, રૂ. ૪૦૦]

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની દોઢસોમી જન્મજયંતીને અનુલક્ષીને શ્રી રાજસોભાગ સત્સંગ મંડળ (સાયલા) દ્વારા Shrimad Rajchandra & Mahatma Gandhi નામનું અંગ્રેજીમાં એક અત્યંત મૂલ્યવાન અને દિશાદર્શક પુસ્તક પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. આ અગાઉ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ ‘મૂળ માર્ગનું અમૃત અને અધ્યાત્મનું શિખર’ એ નામથી ગુજરાતીમાં અને ત્યારબાદ A Pinnacle of Spirituality નામથી અંગ્રેજીમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સમગ્ર જીવનચરિત્ર પ્રગટ કર્યું છે.

એ પછી ઈ.સ. ૨૦૦૩ના ઓગસ્ટમાં કુમારપાળ દેસાઈએ ગુજરાતીમાં ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધી’ પુસ્તક દ્વારા ગઈ સદીની આ બે મહાન પ્રતિભાના પરસ્પરના સંબંધ દર્શાવતું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. એ પુસ્તકની આવૃત્તિઓ થતી રહી અને છેલ્લે ૨૦૧૭ના ફેબ્રુઆરીમાં ગુજરાતીમાં લખાયેલ એ પુસ્તકની છઠ્ઠી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ, જે પુસ્તક અત્યારે અપ્રાપ્ય છે. એ દરમિયાન પૂજ્ય ભાઈશ્રી નલિનભાઈ કોઠારીની પ્રેરણાથી અને શ્રી રાજસોભાગ સત્સંગ મંડળના મુમુક્ષુઓના સહયોગથી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનું તાજેતરમાં અંગ્રેજી ભાષામાં Shrimad Rajchandra & Mahatma Gandhi પુસ્તક પ્રગટ થયું.

સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મેલી આ બે મહાન વિભૂતિઓના મેળાપની, એમના વિચારવિમર્શની અને એમણે પરસ્પર કરેલા ચિંતનની આપ-લે વિશે આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી. આ અંગ્રેજી ગ્રંથમાં પ્રારંભે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. એ ઉપરાંત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવન અને સંદેશની સાથોસાથ અભય, સત્સંગ, મોક્ષ, કરુણા, સુખ, આત્મધર્મ, મતભેદનો લોપ, ‘સત્’ તત્ત્વ જેવાં શ્રીમદ્

રાજચંદ્રજીનાં આચરણ અને વિચારમાંથી પ્રગટ થતાં એમનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૌલિક અજવાળાં આલેખવામાં આવ્યાં છે.

પછીના પ્રકરણમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીના મેળાપની અને એ પછીના એમના જીવનની ઘટનાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજી વચ્ચેના પત્રવ્યવહારને આલેખવામાં આવ્યો છે, એમાં પણ મહાત્મા ગાંધીએ પૂછેલા સત્યાવીસ પ્રશ્નો અને તેના શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આપેલા ઉત્તરો આલેખવામાં આવ્યા છે, જે ઉત્તરો વાંચીને મહાત્મા ગાંધીજીનું મન હિંદુ ધર્મમાં ઠર્યું હતું.

આ ગ્રંથની એક વિશેષતા એ પણ છે કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના દેહોત્સર્ગ પછી મહાત્મા ગાંધીજીએ જુદી જુદી સભાઓમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની પ્રતિભા વિશે આપેલાં એમનાં વક્તવ્યોનો સમાવેશ થયો છે. પુસ્તકના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ગાંધીજીએ એમની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી વિશે લખેલા પ્રકરણનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યારબાદ જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ ગાંધીજી પર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પડેલા પ્રભાવની વાત કરી છે તે દર્શાવ્યું છે. એ પછી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સાલવારી આપવામાં આવી છે અને છેલ્લે ‘ઇચ્છે છે જે જોગીજન’ નામનું શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું અંતિમ કાવ્ય આલેખ્યું છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીના સંબંધો, પરસ્પરના વિચારવિનિમય તથા પ્રભાવને આલેખતા અંગ્રેજી ભાષામાં આવા પુસ્તકની જે ખોટ હતી, તે રાજસોભાગ સત્સંગ મંડળ અને ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈના પ્રયત્નોથી પુરાઈ છે.

સાભાર સ્વીકાર

યુનમુન ગીતો : યશવંત મહેતા, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૪૦, રૂ. ૧૨૫. **આનંદી ગીતો :** યશવંત મહેતા, ૨૦૧૬, ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૪૦, રૂ. ૧૨૫. **મોજમજાનાં ગીતો :** યશવંત મહેતા, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૪૦, રૂ. ૧૨૫.

સદ્ગત ઊજમશી પરમાર

પ્રકાશ ન. શાહ

તે રાત્રે, હરિકૃષ્ણ પાઠકે કવિ-વાર્તાકાર ઊજમશી પરમાર લય પામ્યાના ખબર આપ્યા ત્યારે થઈ આવેલું પહેલું સ્મરણ ઊજમશીની રૈખિકીનું હતું : ૧૯૬૮-'૬૯નો એ ગાળો હશે, 'નિરીક્ષક'ના આરંભકાળનો, મુખપૃષ્ઠ પરનાં રેખાંકન ક્વચિત્ ઊજમશી કરતા. એમાંનું એક સદ્ગત મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈનું હતું એ આ લખું છું ત્યારે નજર સમક્ષ તરવરે છે. ડ્રોઈંગ ટીચર્સ સર્ટિફિકેટ કોર્સથી આરંભી સ્થાપત્ય કચેરીમાં ટ્રેસરથી માંડીને ડ્રાફ્ટસમેન લગીની એમની કામગીરી-કારકિર્દી રહી. ચિત્રકારી-ભીંતકારી, નાતો તો આજીવન રહ્યો પણ એમની વડેરી ઓળખ વાર્તાકારની બની આવી. મારું ઊજમશી સાથેનું એક નિરાંતવું, પહેલા અને છેલ્લા જેવું સ્મરણ એમના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહના પ્રકાશન નિમિત્તે સદ્ગત અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ અને હું ગાંધીનગર ખાસ ગયા હતા એ છે.

૧૯૭૫માં 'ઊંચી જાર નીચા માનવી' એ પ્રથમ સંગ્રહ સાથેનો એમનો પ્રવેશ અને પ્રતિષ્ઠા થયાં. તે પછી ખાસાં નવ વરસે એમનો બીજો સંગ્રહ 'ટ્રેટાપોડ' આવ્યો. (દરિયાઈ મોજાંનો માર ખમવા સિમેન્ટનાં ચાર પાંખિયાં ઘનાકાર ખડા કરવામાં આવે છે જે ગમે તે બાજુ ઢળે તોપણ એકસરખી ઊંચાઈભેર ઊભા રહી શકે.) આ બીજા સંગ્રહનાં આરંભવચનોમાં એમણે 'વાર્તા : મારો વિસામો'માં પોતે વાર્તા લખવાની શરૂઆત કેમ કરતાં કરી એનો ફોડ પાડ્યો છે :

“તરુણાવસ્થાના એ દિવસો, અભ્યાસ નબળો, ગણિતમાં તો લઘુતાગ્રંથિ ઘર કરી ગયેલી. ફાવટનાં ક્ષેત્રોમાં, વગડો ખૂંદવો, કૂવા-તળાવ ને નદીના ધરામાં ધુબાકા લગાવવા, સાર્થકલ કે ગરાસિયા મિત્રના અથ ઉપર દૂરનાં ગામોમાં રઝળપાટ કરવા જવું આ બધું ! આમાં ભણતર રોળાઈ ગયું. મોટાભાઈ ભણવામાં તેજસ્વી, તેમનું મહત્ત્વ વધુ, સાચવણી વધુ. આમ 'પોતાનું કશું મહત્ત્વ નથી'ની સતત પીડામાંથી ગાવા-ચીતરવા સાથે લખવામાંથી પ્રાપ્ત થતી આત્મરતિની લાગણીએ અનાયાસ વાર્તાઓ લખાઈ. શરૂઆત બહુ કાચી, પણ પુષ્કળ વાચનના પરિણામે લખવામાં વિવેક અને સમજ આવ્યાં.”

૧૯૮૪માં 'ટ્રેટાપોડ', તે પછી ૧૯૯૮માં 'પટારો' અને ૨૦૧૫માં 'હારોહાર' : 'ઊંચી જાર નીચા માનવી'થી આરંભાયેલી આ યાત્રામાં (વચ્ચે એવાં પણ બેચાર વરસ આવી ગયાં હશે જ્યારે વાર્તાલેખન ક્રમશઃ ઘટતું જઈ લગભગ બંધ થવા જેવું અનુભવાયું હશે) એક વાનું સુવાંગ ધ્યાન ખેંચે છે. અને તે જાનપટ્ટી વાતાવરણ, તેનાં પાત્રો. શહેરી માહોલ નથી જ ઝિલાયો એવું તો નહીં પણ પ્રધાન રમણ અને ચિત્રણ જાનપટ્ટી અને

જાનપદી જ છે. અલબત્ત એમણે પોતે ‘નવનીત સમર્પણ’કાર ઘનશ્યામ દેસાઈને નોંધીને સંભાર્યું છે તેમ ‘તનહાઈ’ (જે પછીથી અંગ્રેજી વાટે ગુજરાત બહાર ગઈ) અને ‘ટેટ્રાપોડ’ વાતાવરણે તેમ વળાંકે કરીને જુદી પડે છે. ‘તનહાઈ’ના એક પરિચ્છેદને રાધેશ્યામ શર્માએ ‘કેમેરાની કમાલ’ રૂપે નમૂનાદાખલ સંભાર્યો છે :

“સૂરજનો ધગધગતો ગોળો ગબડતો ગબડતો દરિયામાં મોં બોળવાનો થયો છે, તેને ખેંચવા જ જાણે એકાદ ખેતરવા લાંબી દોરીનો ગલ ફેંકતો પેલો માછી-છોકરો સૂરજ આડે આવવાથી કાળો ધબ થઈ ગયો છે.”

ઊજમશીના વાર્તાવ્યાપ વિશે વિચારું છું ત્યારે એમ જ એમની ‘ઝોહરા’ સાંભરી આવે છે. નિરાંતવું નહીં પણ ઉભડક ઉભડક જે મળવાનું થયું તે દરમ્યાન મારે પક્ષે એક ગાળો ‘અખંડ આનંદ’ના દ્વિજ અવતારના દાખિત્વનો હતો. ‘તમને ગમશે’, કહીને ત્યારે આ વાર્તા એમણે મને થમાવેલી. ઝોહરા, એક મુસ્લિમ છોકરી વાર્તાનાયકને અનુજવત્ યાદે છે એવી તરજ પર તે લખાઈ હતી. જોગાનુજોગ, નાયકની પત્નીનું નામ શારદાબહેન હતું એ સાંભરે છે ત્યારે વખતે કશુંક આત્મકથાત્મક તો નહીં હોય ને એવોયે ભાવ જાગે છે. વારુ, આ અંગત-બિનંગત સાંભરણથી લગરીક હતીને જોઉં છું તો કોઈક વાર્તામાં લગરીક લેસ્બિયન ઈલાકે આંબતું ઈંગિત પણ મળે છે.

દરમ્યાન, પેલા બે-ત્રણ વરસના વાર્તામૌન સાથે પરબારા વણસાંકળ્યે પણ ઊજમશીની કવિતાયાત્રાની જિંકર કરવી રહી. બુધ સભામાં, હંમેશની ધાટીએ, કવિનું નામ લીધા વિના બચુભાઈએ ઊજમશીનું ગીત વાંચ્યું. સૌને ગમી ગયું. પછી, રાધેશ્યામ લખે છે, ગીતકવિનું નામ જાહેર થયું ત્યારે પિનાકિનભાઈ ઠાકોરે કવિઓના કેમ્પમાં ધ્રુજારી પ્રસરાવી : “આ તો વાર્તાકાર આપણી છાવણીમાં ઘૂસી આવ્યા છે.” જોકે, બચુભાઈએ લાગલું કહ્યું કે, “સબળ રચના લઈને આવ્યા છે અને અધિકારપૂર્વક આ છાવણીમાં ઘૂસ્યા છે.”

પછી તો, એમની કાવ્યયાત્રા ‘ઘટમાં ઝાલર બાજે’ રૂપે ગ્રંથસ્થ થઈ અને આગળ ચાલતાં ૨૦૧૦માં ‘શબદ ગહન ગંભીરા’ એ નવો સંગ્રહ પણ દલપત પઢિયાર દ્વારા ‘ભીતરની ભોમનો આગવો ઉઘાડ’ જેવો હઘ આવકાર પામી ભાવકવગો થયો છે. પાટપરંપરાએ મહોરેલ દલપત પઢિયારને ‘હશે બીજાને બહુ, મારે એક જ હાર્યાનો હામી’ જેવા કાવ્યોદ્ગારમાં સદ્ગુરુ શબદ થકી આત્મપ્રકાશનો દેશ ખૂલું ખૂલું હોવાની સાચુકલી આરત અનુભવાઈ છે.

ઊજમશીએ જેમ ક્યારેક નકરા નવલિકાપ્રતી હોવાનું મહેણું કવિતે કરીને ભાંગ્યું તેમ આત્મકથાત્મક હોઈ શકતી ‘જનમારો’ નવલકથાથી પણ પાછોતરા ગાળામાં ભાંગ્યું એ સાંભરે છે.

ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં બ.ક.ઠા.એ પતીલ કવિને, સ્થાપિત દુનિયા બહારથી ફૂટી આવેલા કવિકોંટા તરીકે પોંખેલા. ઊજમશી પણ તળપદનું નૂર કહી શકાય એવા એક કોંટા ખસૂસ હતા.

■ શોકાંજલિ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૨૨-૧-૨૦૧૮ના રોજ સાંજે ૫-૦૦ વાગ્યે સદ્ગત શંભુપ્રસાદ જોશી અને સદ્ગત ઊજમશી પરમાર આ બે સર્જકોને શોકાંજલિ આપવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધનભવનમાં આ સભા યોજાઈ હતી. આ સભા પરિષદના ઉપપ્રમુખ શ્રી માધવ રામાનુજની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી. શ્રી ધીરુભાઈ પરીખે સદ્ગત શંભુપ્રસાદ જોશીને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે સદ્ગત ઊજમશી પરમારને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. સભામાં ઉપસ્થિત શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ અને શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પણ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી હતી. પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે આ સભામાં થયેલ શોકઠરાવનું વાચન કરીને શોકાંજલિ અર્પણ કરી હતી. આ સભાનું સંચાલન પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું. આ સભામાં ઉપસ્થિત સૌએ બે મિનિટનું મૌન પાળીને સદ્ગત સર્જકોને શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી.

■ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શ્રી રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત શ્રેણીનું પંદરમું વ્યાખ્યાન તા. ૨૬-૧-૨૦૧૮ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ કલાકે શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીએ ‘પોરોસીટી, પેરાડોક્સ, પ્રેક્ટિસ માય જર્નિ’ વિષય ઉપર વક્તવ્ય રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં આપ્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત

- ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણીના અન્વયે તા. ૬-૧૨-૨૦૧૭ના રોજ શ્રી પ્રીતિ સેનગુપ્તાએ ‘વિશ્વપ્રવાસોમાંથી મને મળ્યો માનવીનો ચહેરો’ વિશે વિશ્વકોશભવનમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
- ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ધર્મદર્શનના વ્યાપક દર્શનને સમજાવતી ધર્મતત્ત્વદર્શન શ્રેણી ચાલે છે. એ અંતર્ગત તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૭ના રોજ ડૉ. વિજય પંડ્યાએ ‘બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ’ વિશે વિશ્વકોશભવનમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.
- ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. મંડળ લિ. વડોદરાના ઉપક્રમે તા. ૨૬-૧૨-૨૦૧૭ના રોજ શ્રી કિશોર વ્યાસે ‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ વિશે વડોદરામાં વક્તવ્ય આપ્યું હતું.
- ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણીના ઉપક્રમે તા. ૨૭-૧૨-૨૦૧૭ના રોજ શ્રી મણિલાલ હ. પટેલે ‘‘ઉશનસૂ’ની કવિતામાં પીડા અને પ્રકૃતિ’ એ વિષય પર ગુજરાત વિશ્વકોશભવનમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. □

પરિષદ પ્રમુખ સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્રને ‘કૃતિત્વ સમગ્ર સન્માન’

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્રને કોલકતાની ભારતીય ભાષા પરિષદ દ્વારા સન્માનિત કરવામાં આવનાર છે. ૧૦ માર્ચ, ૨૦૧૮ના રોજ કોલકતા ખાતે યોજનારા અલંકરણ સમારોહમાં સિતાંશુભાઈને ‘કૃતિત્વ સમગ્ર સન્માન’-૨૦૧૮થી સન્માનિત કરવામાં આવશે. આ પ્રસંગે બે દિવસનો રાષ્ટ્રીય સેમિનાર પણ યોજનાર છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા અમદાવાદ સ્થિત વિશ્વકોશ ભવન ખાતે વિવિધ કાર્યક્રમો યોજાયા હતાં. શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણીના અન્વયે તા. ૬-૧૨-૨૦૧૭ના રોજ શ્રી પ્રીતિ સેનગુપ્તાએ ‘વિશ્વ પ્રવાસોમાંથી મને મળ્યો માનવીનો ચહેરો’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ધર્મતત્ત્વદર્શન શ્રેણી અંતર્ગત તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૭ના રોજ ડૉ. વિજય પંડ્યાએ ‘બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનશ્રેણીના ઉપક્રમે તા. ૨૭-૧૨-૨૦૧૭ના રોજ શ્રી મણિલાલ હ. પટેલે ‘ઉશનશની કવિતામાં પીડા અને પ્રકૃતિ’ એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

રાષ્ટ્રીય કલા કેન્દ્ર દ્વારા સુરત ખાતે ૨૭-૧-૨૦૧૮ના રોજ વજુભાઈ ટાંક હોલમાં યોજાયેલી કાવ્ય મહેફિલમાં બકુલેશ દેસાઈ, ગૌરાંગ ઠાકર, વિવેક ટેલર, પ્રશાંત સોમાણી, કિરણસિંહ ચૌહાણ વગેરે કવિઓએ કાવ્યપાઠ કર્યો હતો. સંચાલન પ્રજ્ઞા વશીએ કર્યું હતું.

તોફાની તાંડવ ગુજરાતી દૈનિક આયોજિત કવિ સંમેલનમાં ૨૮-૧-૧૮ના રોજ ડૉ. એસ. એસ. રાહી, ડૉ. અશોક ચાવડા ‘બેદિલ’, અનિલ ચાવડા, ભાવેશ ભટ્ટ, તેજસ દવે, ચંદ્રેશ મકવાણા, ભાવિન ગોપાણી તથા ડૉ. સતિન દેસાઈ ‘પરવેઝ’એ કાવ્યપાઠ કર્યો હતો. આ પ્રસંગે જિગર ઠક્કર, સાકેત દવે તથા રાજેશ ઠક્કર સહિત અન્ય મહાનુભાવો ઉપસ્થિત રહ્યા હતાં.

કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ સાહિત્યરત્ન સુવર્ણચંદ્રક ટ્રસ્ટ દ્વારા વડોદરા ખાતે ૨૮-૧-૧૮ના રોજ ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ અને ડૉ. વિરંચી ત્રિવેદીને સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટે ડૉ. દેસાઈનો વિસ્તૃત પરિચય આપ્યો હતો.

‘લય પ્રલય’ સંસ્થા દ્વારા શ્રી રમેશભાઈ વસાણીની પ્રેરક ઉપસ્થિતિમાં આણંદના લાયન્સ ક્લબ ખાતે ૨૮-૧-૧૮ના રોજ આયોજિત સાહિત્ય મહોત્સવ-૨૦૧૮ અંતર્ગત લેખન ક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત અનેક નવ્ય કલમોને પોંખવામાં આવી હતી.

અમદાવાદ ફાઉન્ડેશન અને ગાંધીઆશ્રમના સંયુક્ત ઉપક્રમે ગાંધી નિર્વાણ દિવસ

નિમિત્તે ૩૦-૧-૧૮ના રોજ ગાંધી આશ્રમ ખાતે ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ' દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલી, ૧૯૧૫થી ૧૯૩૦ સુધી અમદાવાદમાં ગાંધીજીએ કરેલાં નિવાસની કહાણીને 'સાબરમતી કે સંત' ડોક્યુમેન્ટરી સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવી.

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યાં હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે - vruttparabgsp2018@gmail.com

ગ્રંથાલયમાં પુસ્તક રિન્યૂઅલ માટે ઈમેઇલ આઈડી

ચી. મં. ગ્રંથાલયના વાચક સભ્યો વાચન માટે ઈશ્યૂ કરાવેલાં પુસ્તકોને ઈમેઇલ દ્વારા રિન્યૂઅલ કરી શકે એ માટે એક ઈમેઇલ આઈડી તૈયાર કર્યું છે. આ ઈમેઇલ એડ્રેસ ઉપર એક ટેસ્ટ મેઇલ કરવાથી રિન્યૂઅલ માટેનું નિયત ફોર્મેટમાં આપને મોકલવામાં આવશે. તો આ સેવાનો ચોક્કસ લાભ લો. આ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે - chimgranthalayagsp2018@gmail.com

સાભાર સ્વીકાર

હાસ્ય

દે દામોદ દાળમાં : કિશોર વ્યાસ, ૨૦૧૬, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૫૬, રૂ. ૧૪૦, ડોક્ટર@લાઈટર.કોમ : ડૉ. કિરીટ વૈદ્ય, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૬+૧૨૮, રૂ. ૧૪૫. એ દિવસો : વિનોદ ભટ્ટ, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૫૮, રૂ. ૧૨૫. મૂર્ખાઓનું સ્વર્ગ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૮૮, રૂ. ૩૫૦.

આત્મકથા

એક અજાણ્યા ગાંધીની આત્મકથા : નટવર ગાંધી, ૨૦૧૬, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૩૪૪, રૂ. ૪૦૦.

આ અંકના લેખકો

- અંકિત ત્રિવેદી : ૭૦૧, સાંઈસંનિધિ, જી. બી. શાહ કોલેજ સામે, વાસણા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- ઊજમશી પરમાર : ૭૫, સમરથનગર, પો. સરદારનગર, હાંસોલ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૫
- ગાયત્રી ભટ્ટ : ૩૫/બી, સમ્રાટનગર, બામરોલી રોડ, ગોધરા-૩૮૮૦૦૧
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિવિનાયક કોમ્પલેક્સ, સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
- પારુલ ખખ્ખર : 'તીર્થ', ૧૫૩, ગુરુકૃપાનગર, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
- પ્રફુલ્લ મહેતા : ૨, જૈશિંગભાઈ પાર્ક, સરદાર પટેલ હાઈસ્કૂલ પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- પ્રકાશ ન. શાહ : 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા પોસ્ટ ઓફિસ પાછળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રફુલ્લા વોરા : બી-૧, પલ્લવ એપાર્ટમેન્ટ, ૨૭બર ફેક્ટરી પાસે, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
- પ્રવીણ દરજી : 'વાગીશા', કુવારા પાસે, રાજમહેલ રોડ, લુણાવાડા-૩૮૮૨૩૦
- પ્રવીણસિંહ ચાવડા : ૨૧૨, વૃંદાવન-૨, ડી-માર્ટની સામે, સેટેલાઈટ રીંગ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- Preetam Lakhiani : 65 Falcon Drive West Henrietta NY : 14566 U.S.A.
- મનોજ જોશી : આસ્થા ક્લિનિક, ૮, પટેલ કોલોની, બેડી રોડ પાસે, જામનગર-૩૬૧૦૦૮
- મેહુલ દેવકલા : સી/૮, સુદર્શન બંગલો, સીતારામ કોમ્પલેક્સ પાછળ, છાણી રોડ, વડોદરા-૩૮૧૭૪૦
- યોગેશ જોષી : B-૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, મેનારવ હોલ પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૧૫
- રમેશ કોઠારી : ૧૦૨, ઈલાક્ષ એપાર્ટમેન્ટ, મુક્તજીવન વિદ્યાલય પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલો, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રાજેશ પંડ્યા : બી/૫, ઋતુરાજ, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૪, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- રામચંદ્ર પટેલ : ચોતરા બજાર, ઉમતા-૩૮૪૩૨૦, જિ. મહેસાણા
- શંભુપ્રસાદ જોશી : સી/૮૦૧, ગાલા ગાર્ડનિયા, સફલ પરિસર-૧ પાસે, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
- સંધ્યા ભટ્ટ : 'સ્નેહલ', પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધી રોડ, બારડોલી-૩૮૪૬૦૨
- સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ : ૨/સી, નાનિક નિવાસ, વોર્ડન રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૬
- સિતારાંશુ યશશ્રંદ : ૩૦૨, ટાવર બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : ૭૪/૮, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચાર રસ્તા પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.
- હિમાંશી શેલત : 'સખ્ય', ૧૮, મણિબાગ, અબ્રામા-૩૮૬૦૦૭, જિ. વલસાડ

હેત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટી
હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15
384340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

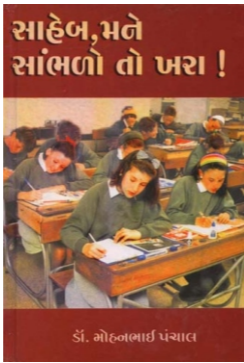
પ્રવાહવા જેવા સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ વિષયક સંદર્ભ

અને ચારણી સાહિત્ય	ઝવેરચંદ મેઘ
તાસીર અને તસવીર	બંસીધર શ
હિત્તિક પત્રકારત્વ પ્રવાહો અને પ્રયોગો	દિનેશ દે
સેદ્ધાંત અને અધ્યયન	વિનાયક જ
ધન માધ્યમ	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મ
આચારસંહિતા	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મ
હિત્ય-પત્રકારત્વ રંગભૂમિના	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મ
સીઓનું પ્રદાન (ઇનામી)	ડૉ. રતન રુ. મા
કાયરનું કામ	દીના એમ. મલ
કાર (સાધનો અને ઉપયોગિતા)	મોહનભાઈ વિ
પત્રકાર-રત્નો [પ્રતિભાશાળી પત્રકારો]	દિનેશ દે
ગી ઇતિહાસ - 1-2	વિવિધ લે
વારે : ગુજરાત	મહેન્દ્ર સાકરચંદ દ
માં લોકસંસ્કાર અને લોકવાણી	કુન્દનલાલ ધોળ
મધ્યાપકોનો માહિતીકોશ	જયંતીલાલ
	અજય ર
ભવ	ડોલરરાય મ
ગ્રંથરત્નો	શિવદાન ગ
કાર અને સંરક્ષણ	બેચરદાસ પ
સેંહ જાદવ અધ્યયનગ્રંથ	મફત પ
ોકગીત અને લોકકથા	હસુ યા
મોતી	હસુ યા
	જોગાવરસિંહ જ

ક શાળાઆ, કાલજા, ગ્રંથાલયા, વિદ્યાથાઆ

એ વસાવવાલાયક તથા ભેટ આપવાલાયક

શાતી
ક્ષેલર

૫૦,૦
ઉપરાંત
વેચાઈ ચૂ

એક અભિપ્રાય

એટલે વર્ગમાં ભણાવે અને વિદ્યાર્થી એટલે માત્ર શિક્ષકે શીખવે આપણું આખુંય શિક્ષણનું માળખું ચાલતું હોય, ત્યારે શિક્ષકને ઉપરાંત વિદ્યાર્થીને અંગત માર્ગદર્શનનો સમાવેશ કરવાનો વિચારનો અમલ કરવો, એ બંને બાબતો માટે ડૉ. પંચાલનો અભિપ્રાય છે. વધુમાં, આ નવા વિસ્તરેલા કાર્યક્ષેત્રના અનુભવોનો વિચાર્ય શિક્ષકોને તેમના સાચા ધર્મ તરફ ઈશારો કરવાની ડૉ. પંચાલે છે. ડૉ. પંચાલે લખેલા આ પુસ્તકનું નામ પણ આખીય વિદ્યાર્થીને પ્રક્ટ કરે છે. ‘અમારે માત્ર સાંભળવાનું જ નહિ, ઘણું બધું જાણવું જોઈએ. તમે નહિ સાંભળો તો બીજું કોણ સાંભળશે?’ વિદ્યાર્થીને માત્ર આધુનિકતા જ નહિ પણ એક તાતી જરૂરિયાત છે, જેણે જગતનું ધ્યાન ખેંચવામાં આ પુસ્તક સફળ નીવડે તેવી

આયુર્વેદ કહ્યું છે કે કુદરત જેવી કેમિસ્ટ નથી. આયુર્વેદના આચાર્યોએ જગતનાં સર્વ દ્રવ્યોને કીમતી ઔષધો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. ઘઉં, વેલીઓ, છોડ વગેરેના ઝાડો, ફૂલો, બીજ, ગુંદર, આ ઔષધોનાં સર્વ પ્રકારના ઔષધીય ગુણો છે. આયુર્વેદના સુપ્રસિદ્ધ આચાર્યશ્રીઓના ગ્રંથમાં ૧૦૩ પ્રકરણોમાં ૧૦૦૦ જેટલાં દ્રવ્યોના ગુણધર્મો તથા ઔષધીય ગુણો વિશે સહુ કોઈ સમજી શકે તેવા પ્રકારમાં લખેલું છે.

૫,૦૦૦ નકલો
ચૂકી છે

અજમા, અરડૂસી, આદુ, આમળાં, એલચી, કરિયંદા, ઘી, ગુલાબ, ગૂગળ, જાંબુ, જીરું, જેઠીમધ, દાડમ, ઘઉં, મરી, મૂળા, મેથી, લસણ, લીમડો, લીંબુ, અડદ, ગોખરુ, નાળિયેર, મધ, મેંદી, વરિયાળી, વાવડિંગ, વગેરે દ્રવ્યો પર ઊંડા અભ્યાસથી કલમ ચલાવીને મોટી સંખ્યામાં લખેલું સાન ન કરે તેવા 'હાર્મલેસ' ઈલાજો, દુચકાઓ રજૂ કરેલાં છે. નક્કર અનુભવોનો રણકાર છે. આ ગ્રંથ ઘરમાં વસાવવા સફળ પ્રયોગોના જાત-અનુભવ પછી ગ્રંથ કેવો મૂલ્યવાન સાબીત થાય તેના મિત્રો-સ્નેહી-સંબંધીઓને આ ગ્રંથ ભેટ આપવા

નવાં પ્રકાશનો

અને ત્રુટિઓ	ભરત દવે
આસ્વાદમૂલક વિવેચન)	રઘુવીર ચૌધરી
કેફિયત	રઘુવીર ચૌધરી
લ	લાભશંકર ઠાકર અધ્યયન
ત	દિવ્યાશા દોશી
ત મહેતા	અનુ. દક્ષા પટેલ
	કેશ ઓઝા
	ઘનશ્યામ પટેલ
ધૂણી	અનુપમ બુચ
નવલિકાઓ	અનુ. રેમંડ પરમાર
	વીનેશ અંતાણી
લી	રઘુવીર ચૌધરી
સમાન	અનુ. રેમંડ પરમાર
	રઘુવીર ચૌધરી
ની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે
	રઘુવીર ચૌધરી
મે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ
	રઘુવીર ચૌધરી

એકત્ર ફાઉન્ડેશન © ગુજરાતી eBooks © સંચયન

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય માટેના પ્રેમ અને આદરથી પ્રેરાઈને સૌ વાચકોને મુક્તપણે (વિનામૂલ્યે) વીજાણુ-પ્રકાશનો સુલભ કરવાં એ અમારું મિશન છે.

eBooks (ઈ-ગ્રંથો)

- ગુજરાતીમાં આરંભથી આજ સુધીમાં ઉત્તમ પુસ્તકોમાંથી વધુ સસ્પદ પુસ્તકો પ્રકાશિત કરતા જવું ને એમ વાચનરુચિને દંડ કરતો એવો એક ગ્રંથ-સંચય તૈયાર કરવો જેથી વારંવાર વાંચવાનું મન થાય એવું એક નાનકડું ઈ-પુસ્તકાલય દરેક વાચકને સુલભ બને - એ અમારી યોજના છે.
- અમે ખૂબ જ કાળકાવૃદ્ધ, ભૂલો વગરનાં અને નવનરમ્ય સિપિ-મુદ્રા (forms)વાળાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવીએ છીએ.
- દરેક પુસ્તકને રજૂ કરવાની એક આકર્ષક અને ઉપયોગી યોજના અમે બનાવી છે. એ મુજબ -
પુસ્તકને - એની મૂળ ભાષા - વાચક સાથે મુદ્દામાં પહેલાં અને ૧. લેખકનો ફોટોગ્રાફ, ૨. પુસ્તકનું (ખરે તો પહેલી જ આવૃત્તિનું) આવરણ; એ પછી ૩. લેખકનો ટૂંકો પણ સર્વજાણી પરિચય અને ૪. પુસ્તકનો પણ ટૂંકો અને સસ્પદ પ્રવેશક પરિચય - એટલી બાબતો ઉમેરીએ છીએ. દરેક પુસ્તકમાં, આ બંને પરિચયો જાણીયા વિવેચક-સંપાદક શ્રી રમણ સોનીએ તૈયાર કરી આપેલા હોય છે.
- અત્યાર સુધીમાં અમે ૫૦ ઉપગ્રંથો ઈ-પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે અને હાલ બીજાં ૫૦ જેટલાં તૈયાર થઈ રહ્યાં છે. લેખકોની ઠાણી સંગ્રહિત થઈને રહે તો વરસે ૧૦૦ જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાનું અમારું લક્ષ્ય છે. પ્રગટ પુસ્તકો આપ www.ekatrafoundation.org વેબસાઈટ પર જોઈ શકો છો.

એકત્ર ફાઉન્ડેશનનું e-Magazine (ઈ-સામયિક) : સંચયન

- સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનાં પુસ્તકો, સંપાદનો, સંવર્ષોમાંથી તેમજ પ્રગટ થતાં સામયિકોમાંથી ચૂંટેલી કૃતિઓ - કાવ્યો, વાર્તાઓ, નિબંધો, ચરિત્રો, આસ્વાદો, અવલોકનો, વૈચારિક અને વિચારોત્તેજક લેખોનો સ્વચ્છાળ દર બે માસે પ્રગટ કરતું 'સંચયન' નામનું એક ઈ-સામયિક અમે ૨૦૧૩થી શરૂ કરેલું છે. એલા સંપાદક છે: શ્રી રમણ સોની.
- ગુજરાતીમાં કેવું ઉત્તમ અને વળી સૌને માટે સસ્પદ બની રહે એવું કળાવાચી તેમજ વિચારવાથી સાહિત્ય પોતે છે એનો સ્વાદ અને એની ઠલક આપે - એ રીતે કૃતિ-ચળન થાય છે. એ કરાશે, ઓછી પરિચિત હોય, સમજના થરોમાં દટાવેલી હોય પણ તેજસ્વી અને આકર્ષક હોય એવી કૃતિઓ વાંચવાનો રોમાંચક અનુભવ સૌને થતો રહે છે. અમે જે સર્વજાણીન ઉત્તમ છે એ ફરી સૌના સ્મરણપટ પર ઉપસાવી આપવામાં આવે છે. મુદ્દલાની, રેખાંકની, રંજસાગર ભાતો-ડિઝાઈનોની સુંદર-રુચિકર અને નાનરમ્ય પષાડાં ભુમિકામાં આ ઉત્તમ કૃતિઓને રજૂ કરી હોવાથી એ વિશેષ તુષ્ટિકર બની શકે છે.
- કાવ્ય વગેરે કૃતિઓ પૈકી કેટલીકનું સર્જકના અવાજમાં પઠન પણ સંભળી શકાય છે.
- ગુજરાતના અને જગતના ઉત્તમ ચિત્રકારો, ફોટોગ્રાફરોની કલાકૃતિઓ પણ આ સમયિકમાં થવાં પર રજૂ થાય છે.
- www.ekatrafoundation.org ઉપર આ સમયિકના સર્વ અંગે જોઈ શકાય છે. તમારું e-mail ID તમે ajatrava@ekatrafoundation.org અથવા ramsoni46@gmail.com પર મોકલશો તો નિયમિત રીતે આ સમયિક તમને મોકલાશે.

પ્રત્યાજ્ઞા

એકત્ર ફાઉન્ડેશન તરફથી 'પ્રત્યાજ્ઞા' (અર્પણ-સામયિક, સંપા. રમણ સોની)ના સર્વ અંગે વેબસાઈટ પર, ક્રમશઃ છેલ્લા અંકથી પહેલા અંક સુધી, સુલભ કરવામાં આવશે. સાથે 'પ્રત્યાજ્ઞા'માં ૨૬ વર્ષ(૧૯૯૧-૨૦૧૭)ની કર્વીફૂલ સુધિ પણ સામેલ થશે. આ સર્વ માટે જોઈ રહેશે: www.ekatrafoundation.org/magazine/pratyaksha.

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમીનાં પુસ્તકાલયમાં વસાવવાલાયક પુસ્તકો

૧. ક્યાં છે સૂરજ ? (ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી પુસ્કૃત)	દલપત ચૌહાણ	અપ્રાપ્ય
૨. અનાયાવર્ત (નાટ્યસંગ્રહ) (ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી પુસ્કૃત)	દલપત ચૌહાણ	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૩. The Silver Lining (A selection of of Gujarati Dalit Poetry)	Rupalee Burke & Darshana Trivedi	રૂ. ૨૦૦-૦૦
૪. Tongues of Fire (A Selection of Gujarati Dalit Short Story)	Rupalee Burke, Darshana Trivedi	રૂ. ૨૫૦-૦૦
૫. Pristine Land (Compilation) (Gujarati Dalit Literature)	Harish Mangalam & M. B. Gaijan	રૂ. ૫૫૦-૦૦
૬. ગાય-જો-ડેરો (નિબંધસંગ્રહ-અપ્રાપ્ય)	બી. કેશરશિવમ્	અપ્રાપ્ય
૭. જન્મદિવસ (વાર્તાસંગ્રહ) (ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પુસ્કૃત)	બી. કેશરશિવમ્	અપ્રાપ્ય
૮. પણછ (દલિત કવિતા આસ્વાદ)	હરીશ મંગલમ્	રૂ. ૬૦-૦૦
૯. પ્રવેશિકા (બ્લૅક લિટરેચર)	સિદ્ધાર્થ ભટ્ટ ક્ષિતિ ભટ્ટ-શાહ	રૂ. ૫૦-૦૦
૧૦. અચૂત (આત્મકથા)	દયા પવાર અનુ. સુરેન્દ્ર દોશી	રૂ. ૨૦૦-૦૦
૧૧. દલિત (નાટક)	નાગ બોડસ અનુ. રાજેન્દ્ર મહેતા	રૂ. ૬૦-૦૦
૧૨. એકવચન (વિવેચન)	હરીશ મંગલમ્	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૧૩. દલિત સાહિત્ય-આંદોલન (શોધનિબંધ)	ડૉ. ચંદ્રકુમાર વરઠે અનુ. આર.એચ. વણકર	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૧૪. ભીંસ (વાર્તાસંગ્રહ)	મૌલિક બોરીજા	રૂ. ૧૧૦-૦૦
૧૫. નરક (વાર્તાસંગ્રહ)	ધરમાભાઈ શ્રીમાળી	રૂ. ૬૦-૦૦
૧૬. હરીફાઈ (એકાંકીસંગ્રહ) (ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી પુસ્કૃત)	દલપત ચૌહાણ	રૂ. ૧૧૦-૦૦
૧૭. પગેરું (કાવ્યસંગ્રહ)	અરવિંદ વેગડા	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૧૮. બહિષ્કૃત (કાવ્યસંગ્રહ)	ડૉ. પથિક પરમાર	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૧૯. શિરચ્છેદ (પ્ર. આ. ૨૦૦૩, બી. આ. ૨૦૦૮, 'તલેદણ' નાટકનો અનુવાદ)	અનુ. રૂપાલી બર્ક	
૨૦. પદચિહ્ન (વિવેચન)	દલપત ચૌહાણ	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૨૧. સાંપ્રત દલિત સાહિત્યપ્રવાહ (વિવેચન)	ડૉ. પથિક પરમાર	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૨૨. દલિત ચેતનાકેન્દ્રિત હિન્દી-ગુજરાતી ઉપન્યાસ (શોધનિબંધ)	ડૉ. ગિરીશકુમાર રોહિત	રૂ. ૨૫૦-૦૦

૨૩. દલિતવાણી (કવિશ્રી પ્રવીણ ગઢવીની કવિતાઓનું સંપાદન)	હરીશ મંગલમ્	રૂ. ૮૦-૦૦
૨૪. ભારતીય દલિત આંદોલન (ઈતિહાસ)	મોહનદાસ નૈમિશરાય અનુ. ડૉ. કાન્તિ માલસતર	રૂ. ૮૦-૦૦
૨૫. વાર્તાલોક (સંપાદન)	હરીશ મંગલમ્	રૂ. ૩૦૦-૦૦
૨૬. Dalit Literary Tradition in Gujarati: A critical study (Doctoral Thesis)	Dr. Mansukh Gayjan	રૂ. ૩૫૦-૦૦
૨૭. પથિક પરમાર : સર્જક અને વિવેચક (વિવેચન)	સંપા. હરીશ મંગલમ્	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૨૮. હરીશ મંગલમ્ : સર્જક અને વિવેચક (વિવેચન)	સંપા. ડૉ. પથિક પરમાર	રૂ. ૪૦૦-૦૦
૨૯. તરજુમો (કાવ્યસંગ્રહ)	મધુકાન્ત કલ્પિત	રૂ. ૬૫-૦૦
૩૦. પ્રત્યક્ષ (વિવેચન)	મધુકાન્ત કલ્પિત	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૩૧. દલિત સાહિત્યના ઈતિહાસની કેડીએ (ઈતિહાસ) દલપત ચૌહાણ (ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કૃત)	દલપત ચૌહાણ	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૩૨. સમર્થન (વિવેચન)	દલપત ચૌહાણ	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૩૩. અગનઝાળ, ભાગ-૧ (આત્મકથાત્મક નવલકથા)	હરીશ મંગલમ્	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૩૪. સાવિત્રી (નવલકથા)	દક્ષા દામોદરા	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૩૫. મહેફિલ (એકાંકીસંગ્રહ)	મૌલિક બોરીજી	રૂ. ૬૦-૦૦
૩૬. મનેખ મારા મલકનાં (રેખાચિત્રો)	ડૉ. રમણ માધવ	રૂ. ૮૦-૦૦
૩૭. દલિત વૃત્તાંત (વિવેચન)	દિનુ ભદ્રેસરિયા	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૩૮. દર્પણ (વિવેચન)	અરવિંદ વેગડા	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૩૯. પ્રતિધ્વનિ (વિવેચન)	હરીશ મંગલમ્	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૪૦. દલિત કથાવિમર્શ (શોધ નિબંધ)	ડૉ. કાન્તિ માલસતર	રૂ. ૨૦૦-૦૦
૪૧. થોરનું ફૂલ, ભાગ-૨ (આત્મકથા)	પી. કે. વાલેરા	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૪૨. ક્યાં સુધી? (કાવ્યસંગ્રહ)	મુકેશ બોરીયા	રૂ. ૮૦-૦૦
૪૩. સમર્થ સર્જક જોસેફ મેકવાન	હરીશ મંગલમ્	રૂ. ૧૪૫-૦૦
૪૪. દલિત સાહિત્યનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર	શરણકુમાર લિંબાલે અનુ. હરીશ મંગલમ્, ડૉ. કાન્તિ માલસતર	રૂ. ૨૦૦-૦૦
૪૫. દલિત કવિતાના ચાર દાયકા	ડૉ. પથિક પરમાર	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૪૬. ચિત્કાર (કાવ્યસંગ્રહ)	પ્રીતમ લખલાણી	રૂ. ૮૦-૦૦
૪૭. ફેર કંઈ પડતો નથી (કાવ્યસંગ્રહ)	ભરત વાળા	રૂ. ૮૦-૦૦
૪૮. સલામ (વાર્તાસંગ્રહ)	ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિ અનુ. ગોવર્ધન બંજારા	રૂ. ૧૬૦-૦૦
૪૯. ઘસરકો (કાવ્યસંગ્રહ)	પ્રિયંકા કલ્પિત	રૂ. ૮૦-૦૦
૫૦. પ્રતિક્રિયા (લેખસંગ્રહ)	પ્રિયંકા કલ્પિત	રૂ. ૧૦૦-૦૦

૫૧. નિષાદ (કાવ્યસંગ્રહ)	પ્રવીણ ગઢવી	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૫૨. આ માણસ વેચવાનો છે (કાવ્યસંગ્રહ)	સત્યમ્ બારોટ	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૫૩. રઝળપાટ (ત્રિઅંકી નાટક)	હર્ષદ પરમાર	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૫૪. પચ્ચીસ ચોકા દોઢસો (વાર્તાસંગ્રહ)	સં. કાન્તિ માલસતર	રૂ. ૨૦૦-૦૦
૫૫. થોરનું ફૂલ, ભાગ-૩ (આત્મકથા)	પી. કે. વાલેરા	રૂ. ૨૫૦-૦૦
૫૬. ગુજરાતી દલિત નવલકથા (પ્રકાશ્ય)	હરીશ મંગલમ્	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૫૭. દલિતેતર સર્જકોનું દલિત કથાસાહિત્ય (પ્રકાશ્ય)	ડૉ. દિનુ ભદ્રેસરિયા	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૫૮. ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય : પ્રાદુર્ભાવ અને પ્રાગટ્ય (પ્રકાશ્ય)	ડૉ. દિલીપ યાવડા	રૂ. ૨૦૦-૦૦
૫૯. વાર્તાકાર જોસેફ મેકવાન (પ્રકાશ્ય)	ડૉ. દિલીપ યાવડા	રૂ. ૨૦૦-૦૦
૬૦. સત્યમ્ વાણી (પ્રકાશ્ય)	ડૉ. દિલીપ યાવડા	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૬૧. Light of Darkness (Short Stories)	Harish Mangalam	રૂ. ૩૯૫-૦૦
૬૨. Gujarati Dalit Literature A Critical Study	B. S. Nimavat	રૂ. ૪૯૫-૦૦
૬૩. વ્રજપ્રહાર (નવલકથા)	કાન્તિલાલ પરમાર	રૂ. ૨૫૦-૦૦
૬૪. દલિત : સંદર્ભથી વ્યંજના	ડૉ. કાન્તિ માલસતર	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૬૫. દલિત વાર્તા વૃત્તાંત	ડૉ. ગંગારામ મકવાણા	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૬૬. ઝીબ્રા કોસિંગ (કાવ્યસંગ્રહ)	અરવિંદ વેગડા	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૬૭. પ્રવર્તન (વિવેચન)	ડૉ. રતિલાલ રોહિત	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૬૮. કાષ્ઠાગ્નિ	મણિલાલ ન. પટેલ 'જગતમિત્ર'	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૬૯. વાસ (નવલકથા)	ડૉ. વિનોદ ગાંધી	રૂ. ૧૪૦-૦૦
૭૦. થોરનું ફૂલ (ભાગ-૪)	પી. કે. વાલેરા	રૂ. ૩૫૦-૦૦
૭૧. આ બાજુના સૂરજ આડે	હરજીવન દાફડા	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૭૨. મરાઠી દલિત કવિતા	સં. રતિલાલ રોહિત	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૭૩. દલિત સાહિત્ય કા સમાજશાસ્ત્ર	ડૉ. બી. વી. ભોંસલે	પ્રકાશ્ય
૭૪. આંબેડકરી સાહિત્ય	સં. ડૉ. રતિલાલ રોહિત	પ્રકાશ્ય
૭૫. ગુજરાતી દલિત કવિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ	સં. હરીશ મંગલમ્ મધુકાન્ત કલ્પિત, અરવિંદ વેગડા	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૭૬. વડફળિયું (આત્મકથા)	મણિલાલ રાનવેરિયા	રૂ. ૩૦૦-૦૦
૭૭. દલિત દિગ્દર્શન (વિવેચન)	ડૉ. કાન્તિ માલસતર	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૭૮. મઢી કા દીવા (નવલકથા)	ગુરુદયાલ સિંગ	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૭૯. દલિતાયન (વિવેચન)	અનુ. ડૉ. કાંતિ માલસતર કેસર મકવાણા	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૮૦. ન સાંભળે કોઈ (કાવ્યસંગ્રહ)	પ્રવીણ ગઢવી	રૂ. ૧૨૦-૦૦

૮૧. ગુજરાતી, હિન્દી ઓર મરાઠી દલિત સાહિત્ય (આત્મકથા કે વિદા કે સંદર્ભ મેં)	ડૉ. હેતલ ચૌહાણ	રૂ. ૪૦૦-૦૦
૮૨. ૧૮૫૭ના વિપ્લવમાં દલિતોનું યોગદાન	લે. સતનામ સિંહ અનુ. હેતલ ચૌહાણ	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૮૩. સમાજવાદ અને દલિત આંદોલન	તુષાર પરમાર	રૂ. ૬૦-૦૦
૮૫. પ્રતિકાર	હરપાલ રાણા	રૂ. ૧૦૦-૦૦
૮૬. આંતરક્ષોભ	અનિલ વાઘેલા	રૂ. ૨૦૦-૦૦
૮૭. ચૈત્યભૂમિ	અરવિંદ વેગડા	રૂ. ૧૨૦-૦૦
૮૮. અનન્ય	(સં. હરીશ મંગલમુ, મધુકાન્ત કલ્પિત, અરવિંદ વેગડા)	રૂ. ૪૫૦-૦૦
૮૯. ઉજવણી (મૂ. લે. બામા)	અનુ. ડૉ. ઈન્દિરા નિત્યાનંદમુ	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૯૦. કોમરેડની પેટી (મૂ. લે. સૂરજ બડજાત્યા)	અનુ. ડૉ. ગોવર્ધન બંજારા	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૯૧. પથિક પરમારની શ્રેષ્ઠ દલિત વાર્તાઓ	સં. ડૉ. હાસ્યદા પંડ્યા	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૯૨. પથિક પમારનતી શ્રેષ્ઠ કવિતાઓ	સં. ડૉ. હાસ્યદા પંડ્યા	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૯૩. અરવિંદ વેગડાની પ્રતિનિધિ દલિત કવિતાઓ	સં. ડૉ. હાસ્યદા પંડ્યા	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૯૪. 'અગનજાળ' વિશે	સં. ડૉ. હાસ્યદા પંડ્યા	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૯૫. 'તલપ' વિશે	સં. ડૉ. હાસ્યદા પંડ્યા	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૯૬. હરીશ મંગલમુની દલિત વાર્તાઓ : એક અધ્યયન	ડૉ. જિતલ એ. રાઠોડ	રૂ. ૨૦૦-૦૦
૯૭. નારીચેતના : એક વિહંગાવલોકન	સં. હેમલતાબેન બી. મહેતા	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૯૮. આંબેડકરવાદી સાહિત્ય : એક અધ્યયન	સં. પ્રો. એ. બી. સોની	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૯૯. સાંપ્રત સાહિત્યવિમર્શ	સં. પ્રો. કુસુમબેન એલ. ટેડલ	રૂ. ૧૫૦-૦૦
૧૦૦. ઉઘાડા પગ	પથિક પરમાર	રૂ. ૨૦૦-૦૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન:

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી
'પ્રકંપ', ૭, દુર્ગાકૃપા સોસાયટી,
કીર્તિધામ તીર્થ પાસે,
ચાંદખેડા-૩૮૨૪૨૪ (અમદાવાદ)
ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૯૧૯૭૯
(મોબાઈલ) ૯૪૦૮૨૨૯૨૫૩

ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
નદી કિનારે, આશ્રમ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૯

કોઈ પણ પુસ્તકનું પરીક્ષણ-મૂલ્યાંકન જેમાં થતું હોય તે ગ્રંથવિવેચન. અને કૃતિનું અવલોકન જેમાં થતું હોય તે ગ્રંથસમીક્ષા. રિવ્યૂ આર્ટિકલ એટલે ગ્રંથસમીક્ષા. ગ્રંથનું અવલોકન. કોઈ વિશેષ અભિગમથી કૃતિની તપાસ કરવામાં આવતી હોય એને પણ ગ્રંથવિવેચન કહી શકાય અને કૃતિના દરેક પાસાનું ઝીણું અને વર્ગીકૃત વિશ્લેષણ-પરીક્ષણ થતું હોય એને પણ ગ્રંથવિવેચન કહી શકાય. કૃતિને નિમિત્તે, કૃતિના કેન્દ્રીય વિષય અંગે વિવેચક પોતાના વિચારોનો વિમર્શ મૂકે, એવા લખાણને પણ આપણે ગ્રંથવિવેચન તરીકે ઓળખાવીએ. વિવેચ્ય ગ્રંથ સમકાલીન કે તાજેતરનો હોય એને ‘ગ્રંથસમીક્ષા’નું મુખ્ય લક્ષણ માની શકાય. બૂક રિવ્યૂ એટલે નવા પ્રકાશિત પુસ્તકનો પરિચય કે પરીક્ષણ. જોકે આ વર્ગીકરણ કંઈ ચુસ્ત ન હોઈ શકે.

— રમણ સોની

વિવેચનનો સર્જન સાથેનો અવિનાભાવિ સમ્બન્ધ સમજવા ને સ્વીકારવા છતાં આજે મને વિવેચન માટે કશો ઊંચેરો ભાવ નથી રહ્યો. વિવેચન માણસને કલાસૌન્દર્યને વિશે અસંતુષ્ટ રાખે એ સારી વાત છે. પણ મેં જોયું છે કે વિવેચક વ્યક્તિ જાગ્રત ન હોય તો અહંકારી બની જાય છે. બીજાની વકીલાત અને ન્યાય કરતો કરતો એ પક્ષપાતી ને અનુદાર બની જાય છે.

— સુમન શાહ

વાંચીને મનમાં જે છાપ પડે તે છાપ લખી નાખવી એનું નામ વિવેચન નથી. પછી એ છાપ સવળી હોય કે અવળી એનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી. પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, અને એ દ્વારા બધું જાણીને પછી વિવેચન કરવું જોઈએ. વિવેચનની સાધના એ કવિની સાધના કરતાં વધુ કપરી છે.

— સિતાંશુ મહેતા

સાર્તે જરૂર કોઈક ઊંડા ભયમાં, પીડામાં, ચિંતામાં જીવી રહ્યા છે અને પશ્ચિમ ઉપર સાર્તેનો બહુ મોટો પ્રભાવ છે. વાસ્તવમાં તેનાથી બચવું જોઈએ — એક રોગ, ખતરનાક રોગની માફક તેનાથી બચવું જરૂરી છે. પરંતુ એ આકર્ષિત કરે, કારણ કે તેઓ જે કંઈ પણ કરી રહ્યા છે, એ જ વાત અનેક લોકો અનુભવી રહ્યા છે. આ જ તેના આકર્ષણનું કારણ છે — નિરાશા, ઉદાસીનતા, પીડા, ભય : સાર્તેના અસ્તિત્વવાદના સમગ્ર આંદોલનના મુખ્ય વિષયો જ આ હતા. અને લોકોને લાગે છે કે આ બધી તેમની સમસ્યા છે.

— આચાર્ય રજનીશ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વિમોચન સમારોહ-૩માં વક્તવ્ય રજૂ કરતા ડૉ. ચિમનલાલ ત્રિવેદી

ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદી (૧૯૨૯-૨૦૧૫)

(ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના અધ્યાપક, પિંગળશાસ્ત્રી, વિવેચક, સંપાદક)
એમની તૃતીય પુણ્યતિથિ નિમિત્તે એમને બહુ જ ગમતી કાવ્યપંક્તિઓ સાથે
યાદ કરીએ.

દુર્વૃત્તિઓ જે જગવે જનોની
તે ખેલ માંડે ભયનો ભરેલો,
ભર્યા તળાવો તણિ પાળ ખોદી,
રોકી શક્યા છે જળધોધ કોણ ?

- રમણભાઈ નીલકંઠ

(‘રાઈનો પર્વત’, આવૃત્તિ ૧૯૯૯, પૃષ્ઠક્રમાંક ૨૫)

પરિવારજનો

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજી સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

નહાનાલાલથી ઝવેરચંદ મેઘાણી

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+ ૬૦૦, કિંમત રૂ. ૪૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫

(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ

સંપાદક : રમેશ ર. દવે

સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૮૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

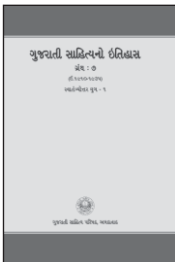
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬

(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)

ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો

સંપાદક : રમેશ ર. દવે

પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૭૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭

(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧

સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

PARAB 2018 February

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2018-2020 valid upto 31-12-2020

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSNO 250 - 9747 ५२५

ONE DROP
INSTANT ADHESIVE
Fevi kwik®

खुशियों के चंद पल

सिर्फ ₹5 में

*MRP For 500 mg